

ΧΡΥΣΗΙΔΟΣ ΤΖΟΥΒΑΡΑ - ΣΟΥΛΗ

ΤΡΟΠΟΙ ΜΑΝΤΕΙΑΣ ΣΤΟ ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΔΩΔΩΝΗΣ*

Η Δωδώνη ήταν η μεγαλύτερη αγάπη του καθηγητή Σωτήρη Δάκαρη· γι' αυτό με απέραντη συγκίνηση σκύβω στο άψυχο χαρτί ελπίζοντας ότι με την επιλογή του θέματός μου θα παρουσιάσω αυτά που ο καθηγητής Δάκαρης αγάπησε και για τα οποία μόχθησε.

Η αρχαία ελληνική παράδοση αναγνώριζε τη Δωδώνη¹ ως το αρχαιότερο ελληνικό μαντείο «τό γάρ δή μαντήιον τοῦτο νενόμισται ἀρχαιότατον τῶν ἐν Ἑλλησι χρηστηρίων εἶναι καί ἦν τόν χρόνον τοῦτον μόνον» (Ηρόδ. 2.52.2), το μόνο ως μία εποχή που ο ίδιος ο θεός το αγάπησε και το όρισε για δικό του μαντείο, πανέντιμο στους ανθρώπους (Ησιόδ. Ηοίαι, απ. 240)².

Το απόσπασμα του Ησιόδου³ παρέχει επίσης πολύτιμα στοιχεία για

1. Για το ιερό της Δωδώνης γενικά και τη λατρεία βλ. *Carapanos Dodone, Cook, The Gong*, σ. 5-28, *Friederich, Dodonaica, Lesky, Hellos-Hellotis*, σ. 48-68, *Nicol, The Oracle*, σ. 127-143, *Ευαγγελίδη-Δάκαρη*, 1959, *Ευαγγελίδη*, Έρευναί, σ. 195-260, *Δάκαρη*, Το Ιερόν της Δωδώνης, σ. 4-40, *Οδύσσεια και Ἑπειρος, Περί δρυολατρείας*, σ. 386-405, *Dakaris, Das Taubenorakel*, σ. 35-55, *Das Heiligtum*, σ. 165-176, *Δάκαρη*, Δωδώνη, *Franke, Das Taubenorakel*, σ. 60-65 *Pötscher, Zeus Ναίος*, σ. 113-147, *Parke, The Oracle, Oracles of Zeus, Τζουβάρα*, Η λατρεία. Για τις πρόσφατες ανασκαφικές έρευνες στη Δωδώνη, *Σ.Ι. Δάκαρη*, Πρακτ. 1985, σ. 39-44, 1986, σ. 100, 1987, σ. 73-78, 1989, σ. 176-184, 1990, σ. 168-169, 1992, σ. 155-159, Το Έργον 1989, σ. 63-67, 1990, σ. 77-79, 1992, σ. 63-68, 1996, σ. 64-69, 1997, σ. 54-59.

2. *R. Merkelbach - M. L. West, Fragmenta Hesiodica, Oxonii 1967*, σ. 117 Fr. 240

3. «Ἐστί τις Ἑλλοπίη πολυλήϊος ἠδ' εὐλείμων
ἀφνειή μήλοισι καί εὐλιπόδεσσι βόεσσιν·
ἐν δ' ἄνδρες ναίουσι πολύρρηνες πολυβοῦται
πολλοί ἀπειρέσιοι φῦλα θνητῶν ἀνθρώπων·
ἔνθα δέ Δωδώνη τις ἐπ' ἔσχατιῃ πεπόλισται·
τήν δέ Ζεὺς ἐφίλησε καί ὄν χρηστήριον εἶναι
τίμιον ἀνθρώποις < > ναῖον δ' ἐν πυθμένι φηγοῦ.
Ἔνθεν ἐπιχθόνιοι μαντήϊα πάντα φέρονται,
ὅς δή κείθι μολῶν θεόν ἄμβροτον ἔξερεεῖναι
δῶρα φέρων (τ') ἔλθησι σύν οἰωνοῖς ἀγαθοῖσιν".
(Fr. 240 M-W)

τη χθόνια φύση του Δία⁴ και τον τρόπο που οι χρησμοί δίνονταν από τον ίδιο το θεό που κατοικούσε μαζί με τη σύζυγό του, τη Διώνη⁵, στις ρίζες της ιερής φηγού⁶: «ναῖον δ' ἐν πυθμένι φηγού».

Ως εκ τούτου ο Δίας στη Δωδώνη θεωρούνταν επίγειος θεός και έφερε την επίκληση Νάϊος⁷ και Φηγονάιος⁸ και η Διώνη αποκαλούνταν Ναῖα⁹ θεά και ο ναός του Δία ιερά οικία¹⁰.

Εξάλλου η χθόνια και η μαντική φύση του Δία ερμηνεύεται από το γεγονός ότι στη Δωδώνη, όπως και στους Δελφούς, προσηγήθηκε η λατρεία της Μητέρας Γης¹¹. Τα σύμβολα της θεάς, το ιερό δέντρο, ο πέλε-

4. Για την ερμηνεία του αποσπάσματος του Ησιόδου *Ευαγγελίδη - Δάκαρη*, 1959, σ. 142-143.

5. Για τη λατρεία της Διώνης στο ιερό της Δωδώνης βλ. *Τζουβάρα, Η λατρεία*, σ. 68 κ.ε. με τη παλαιότερη βιβλιογραφία και αναφορά στις πηγές.

6. Το δέντρο ονομάζεται δρυς στον Όμηρο και φηγός στον Ησίοδο. Οι λέξεις δρυς και φηγός έχουν ινδοευρωπαϊκή ρίζα και οι παραδόσεις στα ινδοευρωπαϊκά φύλα αποδεικνύουν την ιερότητα και πιθανότατα τη λατρευτική σημασία της βαλανιδιάς *Ευαγγελίδη-Δάκαρη* 1959 σ. 12 σημ. 2, σ. 127 κ.ε. και σ. 159-160, Parke, *Oracles of Zeus*, σ. 20 κ.ε. Βλ. και Olck, λ. Eiche, στο RE V/2 (1958) στ. 2013-2075 και G. Rachtel, *Le sanctuaire de Dodone: origine et moyens de divination*, BAGB (1962), σ. 92.

7. Για το λατρευτικό επίθετο του Δία, Νάιος - Νᾶος ή Νάος *Ευαγγελίδη - Δάκαρη*, 1959, σ. 142-143 με τη σχετική βιβλιογραφία. Η γραφή Νάιος αποδεικνύεται επιγραφικά επικρατέστερη Δημοσθ., *Κατά Μειδίου* 53, Σοφοκλ. *Απ.* 455: «Δωδώνη ναίων Ζεύς ὁ Νάϊος (ὀμέστιος) βροτῶν» και στα Σχόλια της *Ιλιάδας* Π, στ. 233 »'Ο δέ Δωδωναῖος καὶ Νάϊος· ὕδρηλά γάρ τά ἐκεῖ χωρία», Ησύχιος στη λ. «Δωδωνεύς Ζεύς ὁ αὐτός καὶ Νάϊος».

8. Στα σχόλια της *Ιλ.* Π 233 απαντά το επίθετο «Φηγωναῖος», «τηλόθι ναίων· ὁμοίως καὶ Φηγωναῖος, ἐπεὶ ἐν Δωδώνη πρῶτον φηγός ἔμαντεύετο» και στο Στέφανο Βυζάντιο στη λ. Δωδώνη «Ζηνόδοτος δέ γράφει· Φηγωναῖε, ἐπεὶ ἐν Δωδώνη πρῶτον φηγός ἔμαντεύετο».

9. Σχετικά *Ευαγγελίδη-Δάκαρη*, 1959, σ. 14 και 149. Για τις χρηστήριες επιγραφές με την επίκληση αυτή βλ. παρακάτω σημ. 82. Το επίθετο έφεραν και άλλοι θεοί στο ιερό της Δωδώνης σύμφωνα με τις επιγραφικές μαρτυρίες. Για τις επιγραφές *Ευαγγελίδη*, *Έρευνα*, σ. 257-258, αρ. 24, Σ. Δάκαρη, *Ανασκαφή του ιερού της Δωδώνης*, Πρακτ. 1967, σ. 49 αρ 5, σ. 50 αρ. 7.

10. Για την ονομασία Πολύβ. 4.67.3. Για το συσχετισμό των επιθέτων Νάος ή Νάιος με τις λέξεις ναίω - ναός - ιερά οικία *Ευαγγελίδη - Δάκαρη*, 1959, σ. 90, 142-143, *Δάκαρη*, *Το Ιερόν της Δωδώνης*, σ. 6 κ.ε., Dakaris Das Taubenorakel, σ. 35 κ.ε., *Δάκαρη*, *Δωδώνη*, σ. 29 κ.ε.

11. Την αρχαιότητα της λατρείας της Γης στο ιερό της Δωδώνης υποστήριξαν οι Cook, *Jupiter*, σ. 369 κ.ε., Zeus, σ. 677 κ.ε., L. Weniger, *Altgriechischer Baumkultus*,

κυσ, οι περισσότερές, ο ταύρος έγιναν σύμβολα του Δία¹², όταν η λατρεία του θεού επικράτησε με την κάθοδο των πρώτων Ελλήνων, των Θεσπρωτών¹³ στο ιερό της Δωδώνης¹⁴.

Η παλαιά προελληνική θεά με τις περισσότερές, η Γη με τη μαντική ιδιότητα, έγινε σύζυγος και σύνναος του Δία (Στράβ. 7.7.12) και μετονομάστηκε σε Διώνη από το Δία, σύμφωνα με τις πατριαρχικές αντιλήψεις των αρχαίων Ελλήνων¹⁵.

Απήχηση της αρχαιότητας της λατρείας στο ιερό και Μαντείο της Δωδώνης αποτελεί η έκκληση στο Δία, το Δωδωναίο και τον Πελασγικό, που απευθύνει ο Αχιλλέας (Ιλ. Π 231 κε.) για το φίλο του Πάτροκλο, μοναδική στην αρχαία Γραμματεία¹⁶.

Ανάλογη μνεία των Πελασγών που υπαινίσσεται την αρχαιότητα του

Leipzig 1919, σ. 11 κ.ε., Lesky, Hellos-Hellotis, σ. 48 κ.ε., *Hammond*, Epirus, σ. 368-369, Βλ. και *Ευαγγελίδη - Δάκαρη*, 1959, σ. 127 κ.ε., *Δάκαρη*, Περί δρυολατρίας, σ. 394-396, *Τζουβάρα*, Η λατρεία, σ. 66-67.

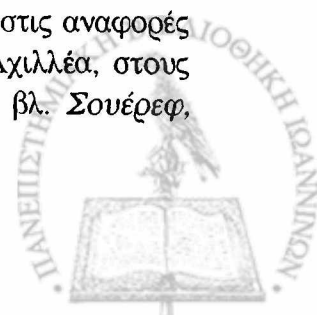
12. Για τους λατρευτικούς συσχετισμούς *Ευαγγελίδη - Δάκαρη*, 1959, σ. 129 κ.ε. Για τη λατρεία του Δία στο ιερό της Δωδώνης *Cook*, Zeus I, σ. 363 κ.ε., Zeus II, σ. 17, 826, *Pötscher*, Zeus Ναίος, σ. 193 κ.ε., *Franke*, Das Taubenorakel, σ. 10 κ.ε., *Hammond*, Epirus, σ. 371 κ.ε., 399 κ.ε., 549 και 664, *Parke*, Oracles of Zeus, σ. 1 κ.ε., *Nilsson*, GGrRI3, σ. 423 κ.ε., *E. Simon*, Die Götter der Griechen, σ. 15 κ.ε., *Burkert*, Religion, σ. 114 κ.ε., *Tzouvara*, Common Cults, σ. 131-134, όπου επισημαίνεται η σπουδαιότητα της λατρείας και η διάδοσή της σε όλα τα ηπειρωτικά φύλα.

13. Για τους Θεσπρωτούς γενικά *Σ. Δάκαρη*, Θεσπρωτία. Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις, Αθήναι 1972, σ. 2 κ.ε., και για μία γλωσσολογική προσέγγιση στο όνομα *De Simone*, Santuario, σ. 52-53.

14. Η Δωδώνη θεωρείται ως το τέλος του 5ου με αρχές 4ου αι. π.Χ. θεσπρωτική (Ηρόδ. 2.52 κ.ε., Ευρ. Φοιν. 982, Στράβ. 7.7.11). Σχετικά και *Σ. Δάκαρη*, Θεσπρωτία, ό.π., σ. 3 κ.ε., του ίδιου, Συμβολή εις την τοπογραφίαν της αρχαίας Ηπείρου, ΑΕΦημ. 1957, σ. 107-108 και *J. N. Corvisier*, Aux origines du Miracle Grec, Peuplement et Population en Grèce du Nord (Histoires), 1991, σ. 203 σημ. 2.

15. Πρώτος ο Ευριπίδης «Αρχέλαος» συσχέτισε το όνομα της θεάς με το όνομα του Δία βλ. *E. Siegmann*, Hamburger Papyri Nr. 118 (1954), 13, στ. 46 κ.ε., Nova Fragmenta Euripidea, εκ. Austin, Berlin 1968, Fr. 2, 21 κ.ε. Βλ. και *Ευαγγελίδη - Δάκαρη*, 1959, σ. 130 σημ. 1 και σ. 168 σημ. 3, *Hammond*, Epirus, σ. 369, *Parke*, Oracles of Zeus, σ. 70.

16. Για αναφορά των Πελασγών σε σχέση με το μαντείο της Δωδώνης Ησίοδος fr. 319, M-W, βλ. και Στράβ. 7.327 (Έφορος). Για τη σχέση του ονόματος από γλωσσολογική πλευρά με το θεϊόν *De Simone*, Santuario, σ. 55. Για μία άλλη ερμηνεία στις αναφορές της Ιλιάδος στο Δία Δωδωναίο και Πελασγικό, στους Έλληνες, στον Αχιλλέα, στους Ενιήνες κτλ. ότι δηλ. απηχούν τις πολιτισμικές διαστάσεις ενός χώρου. βλ. *Σουέρεφ*, Όλυμπος - Δωδώνη, σ. 321.

ιερού γίνεται στη διήγηση του Ηροδότου (2.52 κε.), ο οποίος διασώζει και τον ιδρυτικό μύθο της λατρείας: Σύμφωνα με τον ιστορικό το μαντείο είχαν συμβουλευτεί και οι Πελασγοί για να πληροφορηθούν αν πρέπει να πάρουν από τους βαρβάρους τα ονόματα των θεών και η απάντηση του θεού ήταν καταφατική¹⁷.

Ωστόσο στα ομηρικά έπη η Δωδώνη αναφέρεται ως μια θέση χωρίς να γίνεται λόγος για την καταγωγή και την προέλευσή της¹⁸. Το κενό καλύπτει η νεότερη Γραμματεία και μάλιστα το χωρίο του Ευριπίδη (Φοιν. 981), στο οποίο η Δωδώνη αποκαλούνταν «Θεσπρωτόν οὔδας» σε αντιδιαστολή προς την Πασσαρώνα το «Μολοττόν οὔδας». Οι Θεσπρωτοί ως γνωστόν υπήρξαν από τα πρώτα ελληνικά φύλα που εγκαταστάθηκαν στη Δωδώνη στις αρχές της 2ης χιλιετίας και το όνομά τους σύμφωνα με τη γλωσσολογική έρευνα σημαίνει αυτόν που έχει το θείο χάρισμα¹⁹.

Χαρακτηριστική είναι επίσης η διήγηση του Ηροδότου (2.54-57), ο οποίος αναφέρεται στον ιδρυτικό μύθο της λατρείας και εισάγει νέα στοιχεία στο τελετουργικό της, τις Πελειάδες Ιέρειες²⁰. Όταν ο Ηρόδοτος επισκέφτηκε τη Δωδώνη, πληροφορήθηκε από τις ιέρειες μία τοπική παράδοση που την είχε ακούσει, παραλλαγμένη στη Θήβα της Αιγύπτου: δύο μελανές πελειάδες (περιστερές) έφυγαν από τη Θήβα και η μία ίδρυσε στη Λιβύη το ιερό του Άμμωνα Δία, ενώ η άλλη κάθισε στη βαλανιδιά της Δωδώνης και παράγγειλε με ανθρώπινη φωνή ότι εκεί έπρεπε να ιδρυθεί το μαντείο του Δία. Την παράδοση αυτή επιβεβαίωσαν και οι άλλοι Δωδωναίοι (ιερείς) του μαντείου. Ο Ηρόδοτος προσπάθησε να συνδυάσει τις δύο παραδόσεις (2.54-57), εκείνη που μιλάει για τις δύο ιέρειες που ίδρυσαν το μαντείο του Δία στη Λιβύη και στη

17. Σχετικά Parke, *Oracles of Zeus*, σ. 53 κ.ε.

18. Parke, *Oracles of Zeus*, σ. 34 κ.ε.

19. Για τη γλωσσολογική προσέγγιση και ερμηνεία του ονόματος De Simone, *Santuaggio*, σ. 53. Είναι σημαντικό ότι η ελληνική λέξη θεός συνδέεται στενά με την τέχνη του μάντη: ένα ερμηνευτικό σημείο ήταν θέσφατον, ο μάντης ήταν θεοπρόπος, η τέχνη του θειάζειν ή ενθεάζειν (Θουκ. 8.1, Ηρόδ. 1.62) και η φυλή με τα δύο Μαντεία (Νεκρομαντείο και Δωδώνη) οι Θεσπρωτοί: Σχετικά Burkert, *Religion*, σ. 247.

20. Για τις Πελειάδες-Ιέρειες και τη σύνδεσή τους με τη λατρεία στη Δωδώνη, Τζουβάρα, *Η λατρεία*, σ. 73 και σημ. 488 με συγκεντρωμένες τις διάφορες απόψεις των μελετητών. Για τον αριθμό των περιστερών και για τον προβληματισμό αν είναι πουλιά ή ιέρειες το θέμα παραμένει ανοικτό. Σχετικά Bodson, «Ιερά ζώια», σ. 101 κ.ε.

Δωδώνη αντίστοιχα και την τοπική που αποδίδει το ρόλο αυτό σε δύο μαύρα περιστέρια, καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι οι ιέρειες πρέπει να ταυτίστηκαν με τα περιστέρια, επειδή μιλούσαν βαρβαρικά και ακατανόητα και ήταν αιγυπτιακής καταγωγής.

Ο Στράβων (απ. 7.1α, 2) αναφερόμενος στην τοπική παράδοση δίδει μία φιλολογική ερμηνεία: Οι Θεσπρωτοί και οι Μολοσσοί ονομάζουν «τάς γραίας πελίας καί τούς γέροντες πελίους», όπως και τα περιστέρια και από την ομωνυμία αυτή θα προέκυψε η σύγχυση της τοπικής παράδοσης²¹.

Ωστόσο η διήγηση του Ηροδότου δεν είναι τελείως πλαστή, διότι ως γνωστό το περιστέρι είναι το σύμβολο της Μεγάλης θεάς Γης που λατρεύτηκε στη Δωδώνη²². Εξάλλου σε χάλκινο νόμισμα²³ από τη Δωδώνη που χρονολογείται γύρω στο 300 π.Χ. απεικονίζεται στον οπισθότυπο η ιερή βαλανιδιά και τρία περιστέρια, το ένα στην κορυφή του δέντρου και τα άλλα δύο δεξιά και αριστερά από τον κορμό του (εικ. 1).

Το νόμισμα επιβεβαιώνει την τοπική παράδοση (Στράβων απ. 7.1α, 2) που ομιλεί για περιστέρια και που ο Ηρόδοτος παραποίησε για να την προσαρμόσει στη θεολογική θεωρία ότι η Αίγυπτος ήταν η κοιτίδα της ελληνικής θρησκείας (Ηρόδ. 2.50-51). Το γεγονός μάλιστα ότι οι ιέρειες στη Δωδώνη ήταν τρεις σύμφωνα με τη διήγηση του Ηροδότου (2.54 κε.), που δίδει και τα ονόματά τους, η Προμένεια, η Τιμαρέτη και η Νικάνδρη, όσες δηλαδή και οι περισσότερές στο νόμισμα και ότι η λατρεία της Διώνης, της συννάου του Δία στη Δωδώνη είναι προϊστορική²⁴ και συνεχίζει την παλαιότερη λατρεία της Γης, καθιστά πολύ πιθα-

21. Ο ιστορικός ήταν ο πρώτος που έθεσε μία ορθολογιστική ερμηνεία των μυθικών δεδομένων του μαντείου. Σχετικά R. Grahay, *La littérature oraculaire chez Hérodote*, Paris 1956, σ. 94-95, Nicol, *The Oracle*, σ. 136, A. Gartzou-Tatti, *L'Oracle de Dodone. Mythe et Rituel*, *Kernos* 3 (1990), σ. 176 και σημ. 6. Διεξοδική ανάπτυξη της διήγησης του Ηροδότου, *Δάκαρη*, Δωδώνη, σ. 27 κ.ε., Parke, *Oracles of Zeus*, σ. 53 κ.ε. και σ. 59 κ.ε. Για το ρόλο των περιστερών με τα μαντεία, Bodson, «Ιερά ζώια», σ. 101 κ.ε. και για το μαύρο χρώμα των περιστερών, Bodson, «Ιερά ζώια», σ. 101 και σημ. 70-71 και W. Thomson, *A glossary of Greek birds*, London 1936 (1966), λ. Πέλειαι. Για τις Πελειάδες ιέρειες Vernant, *La métis*, σ. 146 κ.ε.

22. Για τη λατρεία της Γης στη Δωδώνη βλ. παραπάνω σημ. 11.

23. Για το νόμισμα Franke, *Das Taubenorakel*, σ. 60 κ.ε., πίν. 42 (1-2), Mönzen, σ. 317 κ.ε., πίν. 15, V41, R51 και πίν. 64.

24. Σχετικά A. Cook, *CIR* 20 (1906) σ. 370 κ.ε., *Ευαγγελίδη-Δάκαρη*, 1959, σ. 127 κ.ε., *Dakaris*, *Das Taubenorakel*, σ. 49, Τζουβάρα, *Η λατρεία*, σ. 68 κ.ε.

νή την άποψη ότι η καθιέρωση των ιερειών στη Δωδώνη είναι αρχαιότερη από την αναφορά στον Ηρόδοτο και μάλιστα φθάνει στην προϊστορική λατρεία της Διώνης.²⁵

Την άποψη αυτή ενισχύουν αντίστοιχες παραστάσεις από τον κρητομυκηναϊκό λατρευτικό κύκλο, από τον οποίο πλησιέστερο παράδειγμα είναι η απεικόνιση υπαίθριου ιερού στο χρυσό δακτύλιο των Μυκηνών.²⁶ Οι λατρευτικοί αυτοί συσχετισμοί και η αντιστοιχία με την προοικοδομική μορφή του ιερού της Δωδώνης τονίστηκαν από τον καθηγητή Δάκαρη²⁷.

Ο Ηρόδοτος δεν επινόησε τη διήγηση για τα περιστερία αλλά προσάρμοσε την εγχώρια παράδοση με την αιγυπτιακή, που είχε ακούσει στις Θήβες της Αιγύπτου²⁸. Έτσι η παλιά παράδοση για τα περιστερία συνδέθηκε αρχικά με τη λατρεία της θεάς Γης και στη συνέχεια με τη λατρεία της Διώνης διατηρήθηκε επίσης στους χρόνους του Ηροδότου και αργότερα στους χρόνους της κοπής του νομίσματος.

Ωστόσο τις πολιτικοκοινωνικές εξελίξεις στο ιερό της Δωδώνης ακολουθούν και τα θρησκευτικά δρώμενα, αφού, γύρω στο 400 π.Χ., όταν η Δωδώνη περιήλθε στους Μολοσσούς, οι νέοι κυρίαρχοι συνέδεσαν τον ιδρυτικό θεσμό των ιερειών με τη μυθική ιέρεια Κασσάνδρα σε αντιστάθμισμα των θεσπρωτίδων Πελειάδων-Ιερειών. Η επινόηση του μύθου για την Κασσάνδρα ως ιέρεια στο ιερό της Δωδώνης ήταν ακόμη νωπή, όταν ο Ζακύνθιος Αγάθων Εχεφύλου γύρω στο 300 π.Χ. ή λίγο αργότερα ανέθεσε στο Δωδωναίο Δία τη χάλκινη ενεπίγραφη πινακίδα, στην οποία μνημονεύεται η Κασσάνδρα ως πρώτη ιέρεια της Δωδώνης²⁹. Ο θεσμός των ιερειών στο ιερό της Δωδώνης διατηρήθηκε μέχρι τους πρώτους χριστιανικούς χρόνους (Διοδ. Σικ. 14.13.4 και Φιλόστρ. Εικ. 2-33)³⁰.

25. Για τη σύνδεση των ιερειών με τη λατρεία της Διώνης Τζουβάρα. Η λατρεία, σ. 73 κ.ε. Πρβλ. Nicol, The Oracle, σ. 136.

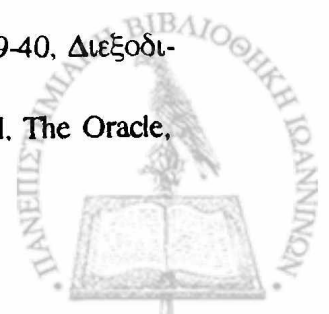
26. A. Evans, The Palace of Minos II, 1, London 1925, σ. 340-341, εικ. 194e, M. Nilsson, GGRI2, σ. 282, πίν. 17, 1.

27. Ευαγγελίδη-Δάκαρη, 1959, σ. 131 κ.ε., Dakaris, Das Taubenorakel, σ. 47.

28. Ευαγγελίδη-Δάκαρη, 1959, σ. 96 σημ. 1.

29. Για την πρώτη δημοσίευση της πινακίδος Carapanos, Dodone, σ. 39-40, Διεξοδότερη συζήτηση για το θέμα Δάκαρη, Μύθοι, σ. 50 κ.ε. και 110 κ.ε.

30. Parke. Oracles of Zeus, σ. 35 κ.ε., Δάκαρη, Δωδώνη, σ. 30 κ.ε., Nicol, The Oracle,

Παράλληλα όμως με τις Ιέρειες-Προφήτιδες στη Δωδώνη είχε καθιερωθεί και ο θεσμός των Ιερέων-Προφητών. Ο Όμηρος (Ιλ.Π. 233 κε.) μνημονεύει προφήτες ή υποφήτες του Δία, τους Σελλούς, οι οποίοι σύμφωνα με παλαιά θρησκευτική συνήθεια δεν ένιπταν τα πόδια τους και κοιμόνταν στο έδαφος για να βρίσκονται σε διαρκή επαφή με τη γη από την οποία αντλούσαν τη μαντική τους δύναμη.³¹ Για την ανιπτοποδία και την κατάκλιση στο έδαφος των υποφητών του Δία γίνεται επίσης λόγος στη μεταγενέστερη Γραμματεία (Σοφοκλ. Τραχίν. 1166-1167: χαμαικοῖται, Καλλ. Ὕμν. εἰς Δῆλον 286: γηλεχές, Εὐβουλος, ἀπ. 139 (Edmonds): ἀνιπτόποδες, χαμαιευνάδες, ἀερίοικοι, Φιλόστρ. Εἰκ. 2-33).

Οι Σελλοί ή Ελλοί³², προϊστορικό φύλο ή και ιερατείο³³ είχαν, όπως φαίνεται, το κληρονομικό προνόμιο της μαντείας, όπως οι Ιαμίδες στην Ολυμπία (Πινδ. Ολυμπ. 6.71.8, 2). Εκτός από τον Όμηρο άνδρες-προφήτες στην υπηρεσία του Δία αναφέρει η νεότερη παράδοση: ο Δημοσθένης³⁴ στον Κατά Μειδίου 53 λόγο του ομιλεί για άνδρα ιερέα στη Δωδώνη και ο Στράβων καθώς και οι λεξικογράφοι ονομάζουν τους ιερείς Τόμους, οι οποίοι ήταν και προφήτες. Ο Ησύχιος στη λέξη Τμάριος γράφει: «Τόμοιοι δέ, οἱ ἄλλως ὑποφήται θέμιστες, οἱ προφήται τοῦ θεοῦ» και στη λέξη Τόμαρος διαβάζουμε: «τό ἐν Δωδώνη

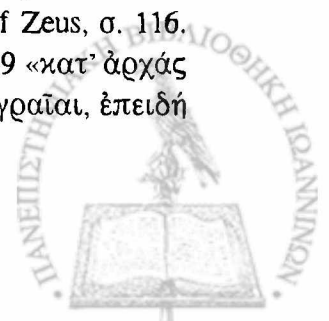
σ. 136. Για μνεία των Πελειάδων-Ιερείων στην αρχαία Γραμματεία βλ. Parke, Oracles of Zeus, σ. 62 κ.ε., ο οποίος σημειώνει ότι μετά το Σοφοκλή (fr. 456, Pearson) μόνο στον 1ο αι. π.Χ. επανεμφανίζονται Διον. Αλικαρ. 1.15.5. και Στραβ. 7.7.10.

31. Στο έθιμο της κατάκλισης των ιερέων διαβλέπουν προσπάθεια επαφής με τη Γη οι Cook, Jupiter, σ. 18, Lesky, Hellos-Hellotis, σ. 51-52. Ότι πρόκειται για πρωτόγονο τρόπο ζωής που με τον καιρό προσέλαβε θρησκευτικό χαρακτήρα Ευαγγελίδη - Δάκαρη, 1959, σ. 29-30 σημ. 1 και σ. 164, βλ και Hammond, Epirus, σ. 372, Pötscher, Zeus Naíos, σ. 143. Σχετικά και Parke, Oracles of Zeus, σ. 1 κ.ε., Τζουβάρα, Η λατρεία, σημ. 486, 487.

32. Για τη γραφή Σελλοί αντί Ελλοί M. Nilsson, GGrRI3, σ. 423 σημ. 3, Ευαγγελίδη - Δάκαρη, 1959, σ. 29 σημ. 4, Hammond, Epirus, σ. 368 και 372-373, Parke, Oracles of Zeus, σ. 7 κ.ε., Greek Oracles, σ. 16 κ.ε.

33. Για το φύλο αυτό που στους ιστορικούς χρόνους διατηρήθηκε ως ιερατείο στη Δωδώνη, Nilsson, Studien, σ. 35, Friederich, Dodonaica, σ. 11 κ.ε., Ευαγγελίδη - Δάκαρη, 1959, σ. 29 και σημ. 4, Δάκαρη, Δωδώνη, σ. 91.

34. Δημοσθ. κατά Μειδίου 53. «Τῷ δήμῳ τῶν Ἀθηναίων ὁ τοῦ Διός σημαίνει». Για το χωρίο και τη σχέση του με τη μαντεία στη Δωδώνη βλ. Parke, Oracles of Zeus, σ. 116. Ανάλογη αναφορά για άνδρες προφήτες στο ιερό γίνεται στο Στράβωνα 329 «κατ' ἀρχάς μὲν οὖν ἄνδρες ἦσαν οἱ προφητεύοντες ὕστερον δ' ἀπεδείχθησαν τρεῖς γράϊαι, ἐπειδὴ καὶ σύνναος προσαπεδείχθη καὶ ἡ Διώνη».

ὄρος· καί προφήτης καί ἱερεύς καί θύτης καί μάντις»³⁵.

Το επίθετο Τμάριος Zeus³⁶ είναι δηλωτικό της σχέσης του θεού με το ὄρος Τόμαρος-Τμάρος (Στράβ. 7.7.11). Ενδιαφέρουσα είναι η παρατήρηση του Δάκαρη³⁷ αναφορικά με τη σύνδεση αετού σε ὄρος στον εμπροσθότυπο του χάλκινου νομίσματος που χρονολογείται στο 300 π.Χ. με τη λατρεία του Τμάριου Δία³⁸.

Σύμφωνα λοιπόν με τις μαρτυρίες αυτές προκύπτει ότι σε ὅλη τη διάρκεια των ιστορικών χρόνων στο μαντείο της Δωδώνης ήταν καθιερωμένος ο θεσμός των ιερέων και των ιερειών³⁹ και ότι οι μεν πρώτοι ήταν αφιερωμένοι στη λατρεία του Δία, ενώ οι Πελειάδες-Ιέρειες στη λατρεία της Διώνης που διαδέχτηκε τη λατρεία της προϊστορικής θεάς Γης⁴⁰. Ο κύριος ὁμως ρόλος και των δύο ιερατείων στη Δωδώνη ήταν να διερμηνεύουν τη θέληση και τα μηνύματα του θείου ζεύγους, τα οποία με διάφορους τρόπους αποτυπώνονται στην αρχαία παράδοση:

Οι Ομηρικοί χρόνοι (Οδυσ. ξ. 327-330, τ 296-299) γνωρίζουν τη μαντική σημασία του θροΐσματος των φύλλων της ιερής βαλανιδιάς που ήταν το πρωταρχικό σύμβολο μαντείας⁴¹. «Τόν δ' ἔς Δωδώνην φάτο βήμεναι, ὄφρα θεοῖο ἐκ δρυός ὑψικόμοιο Διός βουλήν ἐπακοῦσαι».

35. Για την προέλευση των ονομάτων Τμάρος ὄρος και Τμάριος Zeus Στράβ. 7.7.11, Στεφ. Βυζ. στη λ. Τόμαρος και Ησυχ. στη λ. Τμάρος. Για τη σημασία της λέξης Τόμουρος φύλαξ, φρουρός, Τομάουρος δρυτόμος Cook, Jupiter, σ. 180, Zeus I, σ. 693, 3, II, σ. 1167-68, Nicol, The Oracle, σ. 135 και Nilsson, GGrRI3, σ. 424.

36. Το επίθετο Τμάριος (Zeus) είναι δηλωτικό της σχέσης με το ὄρος Τόμαρος-Τμάρος (Στράβ. 7.7.11). Βλ. και Ευαγγελίδη - Δάκαρη, 1959, σ. 10 σημ. 1, Parke, Oracles of Zeus, σ. 15, όπου διαχωρίζει τις ιδιότητες του Δία και αποδίδει στο Δία που έχει σχέση με τη δρυ της Δωδώνης βόρεια προέλευση, ενώ στο Δία που κατοικεί στο ὄρος Τόμαρο μεσογειακή καταγωγή.

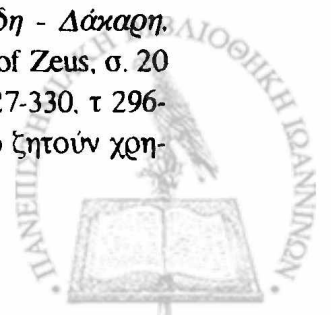
37. Σχετικά Ευαγγελίδη - Δάκαρη, 1959, σ. 10 σημ. 1.

38. Για το νόμισμα βλ. παραπάνω σημ. 23.

39. Τη συνύπαρξη των ιερειών και των υποφητών στο ιερό της Δωδώνης δέχεται ο Rötcher, Zeus Ναίος, σ. 122 κ.ε., ο οποίος θεωρεί ότι η μη αναφορά των ιερειών στην Ιλιάδα οφείλεται στην υφή της ομηρικής θρησκείας και στο πολεμικό πνεύμα της Ιλιάδας.

40. Για τη σύνδεση των ιερειών με τη λατρεία της Διώνης Τζουβάρα. Η λατρεία, σ. 73 κ.ε. Πρβλ. Nicol, The Oracle, σ. 136, ο οποίος τις συνδέει και με το Δία.

41. Για τη λατρευτική σημασία της βαλανιδιάς στη Δωδώνη Ευαγγελίδη - Δάκαρη, 1959, σ. 131 κ.ε., Δάκαρη. Περί δρυολατρείας, σ. 68, 386-405. Parke, Oracles of Zeus, σ. 20 κ.ε., Greek Oracles, σ. 16 κ.ε., ο οποίος με βάση τα χωρία της Οδύσσειας ξ 327-330, τ 296-299 παρατηρεί ότι εδώ έχουμε την πρώτη αναφορά σε μαντείο από το οποίο ζητούν χρη-

Στην εποχή του Πausανία (1.17.5) η βαλανιδιά ήταν ακόμη στο ιερό και μαζί με τη λυγαριά του Ηραίου της Σάμου και την ελιά της Ακρόπολης και της Δήλου θεωρούνταν από τα αρχαιότερα δέντρα (Paus. 8.23.5)⁴². Σχετικά με τις προφητικές ιδιότητες της βαλανιδιάς στη Δωδώνη ενδιαφέροντα στοιχεία παρέχουν και τα «Αργοναυτικά» (Απολλ. 1.19.16). Όταν οι Αργοναύτες κατασκεύαζαν την Αργώ, ο Ιάσων με υπόδειξη της Αθηνάς πήρε ένα κομμάτι ξύλου από την προφητική βαλανιδιά της Δωδώνης και το τοποθέτησε στην πλώρη του πλοίου. Έτσι η Αργώ απέκτησε προφητική δύναμη και μπορούσε να καθοδηγεί και να προστατεύει τους Αργοναύτες από τους κινδύνους στο περιπετειώδες ταξίδι τους⁴³.

Οι προφητικές ιδιότητες της δρυός⁴⁴ ήταν γνωστές επίσης στους τραγικούς, όπως αποτυπώνονται στα έργα τους, στα οποία αποκαλούν τη δρυ της Δωδώνης «πολύγλωσσον» (Σοφοκλ. Τραχ. 1168), ενώ ο Αισχύλος παράλληλα ομιλεί για μεγαλύτερο αριθμό ιερών βαλανιδιών, όταν αναφέρεται στην ιστορία της Ιούς, όπου χαρακτηριστικά λέγει «τέρας τ' ἄπιστον, αἱ προσήγοροι δρυές». Η μαρτυρία αυτή, μοναδική στην αρχαία Γραμματεία δημιουργεί προβληματισμούς στην έρευνα. Μία πιθανή ερμηνεία δόθηκε από τον Parke, ο οποίος θεωρεί ότι το δέντρο ανανεωνόταν, επειδή παρέμενε το κατεξοχήν σύμβολο της μαντικής στη Δωδώνη⁴⁵.

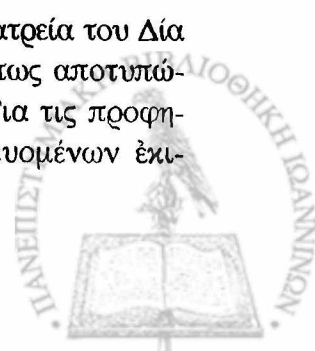
σμό, ενώ αντίθετα στην Ιλιάδα (Π 231 κ.ε.) δεν αναφέρεται μαντείο αλλά γίνεται ένας απλός υπαινιγμός με τη λέξη «υποφήτες». Για μια άλλη ιδιότητα της βαλανιδιάς στη Δωδώνη ως «η πρώτη και πρεσβυτάτη τροφή των ανθρώπων» Διον. Αλικ. 1.6. Σχετικά Nicol, *The Oracles*, σ. 133 σημ. 1 με αναφορά στις πηγές.

42. Parke, *Greek Oracles*, σ. 16 κ.ε., *Oracles of Zeus*, σ. 20 κ.ε. Για ιερά δένδρα σε άλλα ιερά Burkert, *Religion*, σ. 194-195.

43. Απολλ. 1.19.16 «ξύλον φωνῆεν φηγοῦ τῆς Δωδωνίδος» Parke, *Oracles of Zeus*, σ. 13 κ.ε., *Greek Oracles*, σ. 24 κ.ε. Σχετικά και Vokotopoulou, *Dodone*, σ. 72, Δάκαρη, *Δωδώνη*, σ. 25-26.

44. Ως γνωστό η φηγός ήταν η έκφραση του θεού και ο φορέας της προφητείας του, ενώ οι ιερείς ήταν οι ερμηνευτές του: Parke, *Greek Oracles*, σ. 24, Nicol, *The Oracle*, σ. 138-139.

45. Parke, *Oracles of Zeus*, σ. 31, Για τη δρυ και τη σύνδεσή της με τη λατρεία του Δία βλ. Vokotopoulou, *Dodone*, σ. 70 και για την ιερότητα της βαλανιδιάς, όπως αποτυπώνεται σε χρηστήριο έλασμα της Δωδώνης Vokotopoulou, *Dodone*, σ. 70. Για τις προφητικές ιδιότητες της δρυός βλ. Σουίδα, λ Δωδώνη «εἰσιόντων τῶν μαντευομένων ἐκινεῖτο δῆθεν ἢ δρυς ἢ χουσα· αἱ δὲ ἐφθέγγοντο ὅτι τάδε λέγει ὁ Ζῆν».

Σημαντικό όμως ρόλο στη μαντική της Δωδώνης έπαιξαν και οι περιστερές⁴⁶, όπως προκύπτει από τις φιλολογικές πηγές και τα αρχαιολογικά δεδομένα, αφού με το πέταγμα και τους κρωγμούς των πουλιών αυτών το ιερατείο μπορούσε να ερμηνεύει τα μηνύματα του θείου ζεύγους⁴⁷. Η ελληνική μυθολογία γνώριζε προφήτες που είχαν την ικανότητα να κατανοούν και να εξηγούν τις κραυγές των πουλιών και ένας μάλιστα από αυτούς ονόματι Μόζος είχε σχέσεις με το μαντείο της Δωδώνης⁴⁸. Αν και η περιστερά δεν αναφέρεται πρώιμα στη λογοτεχνία σε σχέση με τη Δωδώνη είναι πολύ πιθανόν μία έμμεση μαρτυρία στην Οδύσσεια αναφορικά με την ιστορία των Αργοναυτών να υπαινίσσεται μία ανάλογη σχέση. Σύμφωνα με τη διήγηση δεν ήταν μόνο το ξύλο της προφητικής βαλανιδιάς που καθοδηγούσε την Αργώ στο περιπετειώδες ταξίδι της, αλλά και μία περιστερά⁴⁹. Προς την κατεύθυνση αυτή οδηγούν και τα αρχαιολογικά δεδομένα από το ιερό, σύμφωνα με τα οποία η περιστερά ήταν το κατεξοχήν σύμβολο της Μητέρας Γης, λατρείας που προηγήθηκε στη Δωδώνη και στη συνέχεια της Διώνης που διαδέχτηκε τη λατρεία αυτή⁵⁰.

Μια άλλη μαρτυρία για την πρώιμη παρουσία των Πελειάδων περιστερών παρέχει, εκτός από τον Ηρόδοτο (2.52 κε.), και ο Πίνδαρος, ο οποίος σε παιάνα του αναφέρεται επίσης στον ιδρυτικό μύθο της Δωδώνης. Τη σχετική πληροφορία επιβεβαιώνει και ο σχολιαστής του Σοφοκλή⁵¹. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον αναφορικά με το ρόλο των περιστερών στη λατρεία και τη μαντική στο ιερό παρουσιάζουν οι παραδόσεις που

46. Για τη σύνδεση της περιστεράς με τη λατρεία και τη μαντική στη Δωδώνη βλ. παραπάνω σημ. 12. Σχετικά Parke, *Oracles of Zeus*, σ. 34 κ.ε. Για τον προφητικό ρόλο αυτών Bodson, *Ιερά ζώια*, σ. 101 κ.ε. Για τις απεικονίσεις των περιστερών, της βαλανιδιάς και του αετού ως επισήματα στα χάλκινα νομίσματα της Συμμαχίας των Ηπειρωτών Franke, *Münzen*, σ. 317 και πίν. 15 (V41-R51, V42-R52), *Dakarís. Das Taubenorakel*, σ. 49 πίν. 22, 4.

47. Parke, *Oracles of Zeus*, σ. 35 και σημ. 4.

48. Για σχετικές αναφορές R. Jebb στο Appendix της έκδοσης για τις Τραχίνιες (Cambridge 1892, σ. 202-206, Parke, *Oracles of Zeus*, σ. 62 κ.ε.

49. Σχετική συζήτηση για τον τρόπο χρησιμοδότησης στη Δωδώνη Parke, *Greek Oracles*, σ. 24.

50. Πίνδ., fr. 259, 263 και 48 (Bowra) βλ. και Parke, *Oracles of Zeus*, σ. 58.

51. Σοφοκλ. Τραχ. στ. 1159 κ.ε. βλ. και 46 κ.ε., 70 κ.ε. και 155 κ.ε. (Jebb). Ανάλυση των χωριών βλ. Parke, *The Oracles of Zeus*, σ. 60 κ.ε. και σημ. 16-25.

φαίνεται ότι επινοήθηκαν στις αρχές του 3ου αι. π.Χ., στην εποχή του βασιλιά Πύρρου⁵².

Σύμφωνα με την πρωιμότερη εκδοχή⁵³ ο δρυτόμος Ελλός, ο μυθικός πρόγονος των Ελλών ή Σελλών, γιος του Θεσσαλού, επιχείρησε να κόψει την ιερή βαλανιδιά. Ένα όμως περιστέρι που φώλιαζε στο δέντρο τον απέτρεψε με ανθρώπινη φωνή. Ο Ελλός, αφού παραιτήθηκε από την πράξη του, έγινε από δρυτόμος ο πρώτος ιερέας του Δία. Η άλλη παράδοση⁵⁴ που οφείλεται στον Πρόξενο αναφέρει μια παρόμοια ιστορία ότι δηλαδή ένας βοσκός, ο Μαρδύλας οργισμένος από τη βαλανιδιά που αποκάλυψε την κλοπή του, επιχείρησε να κόψει το ιερό δέντρο και πάλι το περιστέρι μεσολάβησε και αποφεύχθηκε το ανοσιούργημα αυτό. Τέλος, η τρίτη εκδοχή του μύθου⁵⁵ αποδίδει την ίδρυση της Δωδώνης στο Δευκαλίωνα, ο οποίος, αφού πήγε στην Ήπειρο, ζήτησε χρησμό από τη βαλανιδιά. Την απάντηση ότι πρέπει να εγκατασταθεί στη Δωδώνη έδωσε όμως ένα περιστέρι όχι το δέντρο. Το ενδιαφέρον στην παράδοση αυτή εγχώριας προέλευσης⁵⁶, όπως και η δεύτερη⁵⁷, ενώ η πρώτη είναι θεσσαλικής καταγωγής⁵⁸, έγκειται στο γεγονός ότι την προφητεία δίδει το περιστέρι, αντικαθιστώντας μάλιστα τη βαλανιδιά⁵⁹.

Ωστόσο η μεθομηρική παράδοση, αναφέρει άλλα αόριστα μαντικά «σύμβολα» και «σημεία» για τα οποία όμως δεν γνωρίζουμε την ακριβή σημασία. Πιθανόν ανάμεσα στα σημεία αυτά, από τον 4ο αι. π.Χ. τουλάχιστον ήταν και ο ήχος των λεβήτων με τους τρίποδες, που περιστοίχιζαν το ιερό δέντρο⁶⁰.

52. Parke, *Oracles of Zeus*, σ. 35 κ.ε.

53. Φιλόστρ. *Εικ.* 2.33, Σχολ. *Ιλ.* Π 234, Πίνδ. »Έλλοι από Έλλοῦ τοῦ δρυτόμου ᾧ φασί τήν περιστεράν πρώτην καταδείξει τό μαντεῖον». *Ευαγγελίδη - Δάκαρη*, 1959, σ. 163 και Parke, *Oracles of Zeus*, σ. 35 κ.ε. και σημ. 5.

54. Σχολ. στην Ομηρ. *Οδυσ.* ξ 327 = Πρόξενος FGrH. 703 αρ. 7. Βλ. και Parke, *Oracles of Zeus*, σ. 36 και σημ. 7.

55. Σχολ. Ομηρ. *Ιλιάδ.* Π 233 λ. Δωδωναίος. Σχετικά Parke, *Oracles of Zeus*, σ. 40.

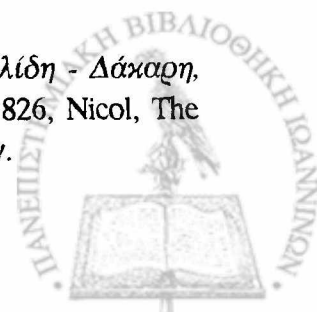
56. Για την αρχαιότερη καταγωγή του μύθου Parke, *Oracles of Zeus*, σ. 40 κ.ε.

57. Parke, *Greek Oracles*, σ. 38 κ.ε.

58. Σχετικά Parke, *Greek Oracles*, σ. 40 με την παλαιότερη βιβλιογραφία και αναφορές στις φιλολογικές πηγές.

59. Parke, *Greek Oracles*, σ. 42.

60. Για τους λέβητες με τους τρίποδες στο ιερό της Δωδώνης *Ευαγγελίδη - Δάκαρη*, 1959, σ. 115 κ.ε., σημ. 1-6. Σχετικά Cook, *The Gong*, σ. 5-28, Zeus II, σ. 826, Nicol, *The Oracle*, σ. 140 για την προφητική και αποτροπαϊκή σημασία των λεβήτων.

Αναφορικά με την παλαιότερη μορφή του ιερού της Δωδώνης η μεταγενέστερη παράδοση που ανάγεται στο δεύτερο μισό του 4ου αι. π.Χ. και εξής δίνει πολύτιμες πληροφορίες, οι οποίες, όταν συνδυαστούν με τα αρχαιολογικά δεδομένα, διαφωτίζουν το πρόβλημα της προοικοδομικής μορφής στη Δωδώνη⁶¹.

Έτσι προκύπτει από τον αθηδογράφο Δήμωνα⁶² ότι το ιερό του Δία στη Δωδώνη δεν είχε τοίχους και ότι ένας περίβολος από χαμηλούς λέβητες επάνω σε τρίποδες περιέκλεινε τον υπαίθριο χώρο της λατρείας. Ο συνεχής ήχος μάλιστα των λεβήτων χρησιμοποιούνταν ως μέσο μαντείας στη Δωδώνη⁶³, με αποτέλεσμα να μείνει παροιμιώδης η φράση «Δωδωναῖον χαλκείον» «ἐπί τῶν ἀκαταπαύστως καί πολλά λαλούντων»⁶⁴. Ο περίβολος αυτός⁶⁵, πρέπει να χρονολογείται τουλάχιστον

61. Στεφ. Βυζ. στη λ. Δωδώνη, Σουίδα στη λ. "Δωδωναῖον χαλκείον", Servius στην Αιν. του Βεργιλίου III 466, Ευστάθιος στην Οδύσ. ξ 327, Νόννος στο Γρηγ. Ναζιανζ. Migne E.Π. XXXVI, 1045A. Συγκέντρωση των χωρίων αυτών με κριτική των πηγών και τα συμπεράσματα που προκύπτουν σχετικά με την παλαιότερη μορφή του ιερού της Δωδώνης Cook, Gong, σ. 5-28, Zeus II, σ. 826. Για την προοικοδομική μορφή του ιερού *Ευαγγελίδη - Δάκαρη*, 1959, σ. 114 κ.ε., *Δάκαρη*, Δωδώνη, σ. 37 κ.ε.

62. Αποστολ. 6.43 (Paraemiographi Graeci III, σ. 374 Leutsch Στεφ. Βυζ. στη λ. «Δωδώνη καί Δωδωναῖον χαλκείον» και για την ανάλυση των πηγών *Ευαγγελίδη - Δάκαρη*, 1959, σ. 115 και σημ. 2-4, Racht, Le Sanctuaire, σ. 96 κ.ε., *Δάκαρη*, Οδύσσεια και Ήπειρος, σ. 148.

63. Δάκαρη, Δωδώνη, σ. 37. Από τους αρχαίους ο ήχος του μετάλλου και κυρίως του χαλκού θεωρούνταν φυλακτικός και αποτροπιαστικός, επειδή απομάκρυνε τις επιζήμιες επιδράσεις των κακών πνευμάτων, που μπορούσαν να βεβηλώσουν τον ιερό χώρο. Είναι γνωστό ότι ο χαλκός ήταν καθαρός και απελαστικός των μασμάτων. Σχετικές αναφορές στα Σχόλια στο Θεοκρ. II. 36. Συγκεντρωμένες πληροφορίες για το θέμα *Ευαγγελίδη - Δάκαρη*, 1959, σ. 120 και σημ. 1-8. Για τη σχέση του τρίποδα με τη λατρεία του Απόλλωνα στους Δελφούς Cook, Jupiter, σ. 180, *Ευαγγελίδη - Δάκαρη*, 1959, σ. 123 και σημ. 1, Parke, Greek Oracles, σ. 74 κ.ε. Παραμένει άλυτο το πρόβλημα αν η μαντική ιδιότητα των λεβήτων στη Δωδώνη προέκυψε από μόνη της ή οφείλεται σε επίδραση των Δελφών, όπως δέχτηκε ο Nilsson, GGrI3, σ. 424-425. Ωστόσο η έρευνα δεν έχει διαπιστώσει συγκεκριμένες σχέσεις ανάμεσα στα δύο μαντεία, αν και έγιναν προσπάθειες συσχετισμών αναφορικά με το χωρίο που παραδίδει ο Πλάτων (Φαιδ. 244b, 275b, πρβλ. και Στράβ. 7, απ. 2, Διον. Αλικ. 1.14 και Πaus. 10.12.10), από το οποίο προκύπτει ότι οι έριες στη Δωδώνη προφήτευαν σε έκσταση. Σχετική συζήτηση για το θέμα Parke, Greek Oracles, σ. 93, Τζουβάρα, Η λατρεία, σ. 72.

64. Στεφ. Βυζ. στη λ. «Δωδωναῖον χαλκείον», Αποστολ. 6. 43: «Δωδωναῖον χαλκείον ἐπί τῶν ἀκαταπαύστως καί πολλά λαλούντων. Δήμων μὲν φησὶν, ἐν τῇ Δωδώνῃ πολλοὺς παραλλήλους κειμένους λέβητας, ὅταν τις ἐνός ἄψηται, ἐκ διαδοχῆς πάντας ἤχειν».

65. *Ευαγγελίδη - Δάκαρη*, 1959, σ. 114 κ.ε.

από το α΄ μισό του 8ου αι. π.Χ., όπως επιτρέπουν να συμπεράνουμε τα αρχαιολογικά δεδομένα και συγκεκριμένα οι λέβητες με τους τρίποδες, οι οποίοι κυκλικά τοποθετημένοι θα αποτελούσαν τον πρώτο περίβολο που περιέκλειε την ιερή δρυ, την κατοικία του θείου ζεύγους (Ησιόδ. Ηοΐαι, απ. 240)⁶⁶ και την προστάτευε από κάθε κακή επήρεια.⁶⁷ Γύρω της κατοικούσαν οι προφήτες Ελλοί ή Σελλοί, ανιπτώποδες και κοιμώμενοι καταγής για να έρχονται σε επαφή με τη Μητέρα Γη, από όπου αντλούσαν τις μυστηριακές δυνάμεις της μαντείας⁶⁸.

Πολύ αργότερα, μόλις στις αρχές του 4ου αι. π.Χ., χτίστηκε ένας μικρός ναός, με πρόναο και σηκό χωρίς κίονες, ενώ την ιερή βαλανιδιά περιέβαλε ο ίδιος περίβολος με τους χάλκινους τρίποδες με λέβητες⁶⁹. (εικ. 2). Κατά τη διάρκεια όμως του 4ου αι. π.Χ. (350-325 π.Χ.) επήλθε μια σημαντική μεταβολή στο ιερό⁷⁰: ένας ευρύχωρος ισοδομικός περίβολος με είσοδο στη ΝΑ πλευρά, που περιέκλεινε τη φηγή και ενώ-

66. Βλ. παραπάνω σημ. 63.

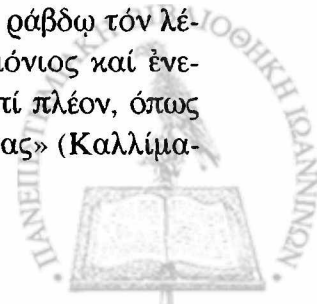
67. Για εξαρτήματα λεβήτων και για τρίποδες που βρέθηκαν στις ανασκαφές στο ιερό *Carapalos, Dodone*, σ. 84 πίν. ΧLI, *Ευαγγελίδη - Δάκαρη*, 1959, σ. 125, 176, πίν. 14, *Δάκαρη*, Δωδώνη, σ. 38, *Parke, Greek Oracles*, σ. 74 και σημ. 4.

68. Σχετικά παραδίδει η αρχαία Γραμματεία *Ιλιάδ.* Π, 233-235 και Σχολ. Η. Erbse, *Scholia Graeca in Homeri Iliadem*, Berlin 1975, τομ. IV, σ. 218 κ.ε. Συγκεντρωμένες τις φιλολογικές πηγές αναφορικά με τους Σελλούς *Friederich, Dodonaica*, βλ. επίσης Σοφοκλ. *Τραχ.* 1167, *Καλλιμ. Ύμν. εις Δήλον*, 286. Για την προοικοδομική μορφή του ιερού *Ευαγγελίδη-Δάκαρη*, 1959, σ. 114 κ.ε., *Δάκαρη*, Δωδώνη, σ. 37-39.

69. Διεξοδικά για τις οικοδομικές περιόδους της "Ιεράς Οικίας", *Ευαγγελίδη - Δάκαρη*, 1959, σ. 121 κ.ε., *Δάκαρη*, Δωδώνη, σ. 40-49 και για την πρώτη Α΄ οικοδομική περίοδο, σ. 40-41.

70. *Ευαγγελίδη - Δάκαρη*, 1959, σ. 124 κ.ε., *Δάκαρη*, Δωδώνη, σ. 42 κ.ε. Μία καλύβα, κατοικία των ιερέων πιθανόν, που βρισκόταν μπροστά από το ναό διαλύθηκε και επιχώθηκε *Ευαγγελίδη - Δάκαρη*, 1959, σ. 123.

71. Για τις φιλολογικές μαρτυρίες αναφορικά με το ανάθημα των Κερκυραίων από τον Αριστοτέλη, τον Φιλόχορο, τον Πολέμωνα, τον Αριστεΐδη, τον Απολλόδωρο, τον Στράβωνα και τον Λούκιλλο *Cook, The Gong*, σ. 5-28, *Ευαγγελίδη - Δάκαρη*, 1959, σ. 116 σημ. 3-5, *Καλλιγά, Μάστιξ*, σ. 63 και σημ. 2. Σχετικά και *Nicol, The Oracle*, σ. 140. Για τη χρήση και τη σημασία του αναθήματος στο τελετουργικό του ιερού ενδεικτικές είναι οι πληροφορίες από τη νεότερη Γραμματεία. *Ευαγγελίδη - Δάκαρη*, 1959, σ. 119-120 σημ. 1. Κατά τον Νόννο «Οί οὖν μαντευόμενοι ἤρχοντο παρά τόν τόπον τοῦτον καί ἤρχοντο. Ὅτε οὖν ἤθελε χρησμοδῆσαι αὐτοῖς ὁ θεός, ὁ ἀνδριάς ἐκεῖνος ἔπαιε τῇ ράβδῳ τόν λέβητα· εἶτα ἤχει ὁ λέβητος καί ἐκ τοῦ λέβητος ἤχος τις ἀπετελεῖτο ἐναρμόνιος καί ἐνεφοροῦντο αἱ προφήτιδες καί ἔλεγον ἅ αὐταῖς ὁ δαίμων ἐνέβαλλε». Επί πλέον, όπως παραδίδουν οι πηγές ο ήχος του λέβητα ήταν διαρκής «ἀσιγήτοιο λέβητας» (Καλλιμά-

θηκε με την πρόσοψη του ναού, αντικατέστησε τον περίβολο με τους χάλκινους τρίποδες και τους λέβητες. Στη θέση των μαντικών λεβήτων τοποθετήθηκε την εποχή αυτή «τό χαλκεῖον», ανάθημα των Κερκυραίων, η «Κερκυραίων Μάστιξ», η οποία σύμφωνα με τις φιλολογικές μαρτυρίες εκπροσωπούσε ένα νέο τρόπο χρησιμοδοσίας στο ιερό.⁷¹ Το ανάθημα αποτελούσαν δύο κιονίσκοι: ο ένας στήριζε χάλκινο αγαλμάτιο παιδιού που κρατούσε μάστιγα με τρία μαστίγια από χάλκινους αστραγάλους, ο άλλος χάλκινο λέβητα. Οι μάστιγες, καθώς αιωρούνταν από τον άνεμο, έκρουαν το λέβητα και παρήγαν ήχο, με τη βοήθεια του οποίου το ιερατείο της Δωδώνης χρησιμοδοτούσε⁷². (εικ. 3-4).

Η συσκευή ήταν σε χρήση και κατά τον 2ο αι. π.Χ., όπως προκύπτει από τις πηγές και πιθανότατα μέχρι τα μέσα του 1ου αι. μ.Χ., όταν η λειτουργία της λησμονήθηκε και όπως παραδίδει ο Λούκιλλος ο Ταρραίος «η μάστιξ» εξαφανίστηκε⁷³.

Συνοψίζοντας τα μέχρι τώρα δεδομένα παρατηρούμε ότι οι τρόποι μαντείας στο ιερό της Δωδώνης ποικίλλουν και δεν περιορίζονται μόνο στα φυσικά φαινόμενα (δρυ, περισσότερες) αλλά και στην ανθρώπινη επέμβαση (τρίποδες, λέβητες, ανάθημα των Κερκυραίων).

Η νεότερη όμως Γραμματεία⁷⁴ και μάλιστα η λατινική επανέρχεται και αναζητάει μαντικές ιδιότητες στη φύση και συγκεκριμένα στη Ναΐα Πηγή, την οποία συνδέει με τη μαντική δρυ. Το χωρίο του Σεργίου (Σχολ. στην Αινειάδα του Βεργιλίου 3.468) δίνει χρήσιμες πληροφορίες για τη θέση της πηγής στις ρίζες της βαλανιδιάς, για τις προφητικές της ιδιότητες και για μία γηραιά γυναίκα την Πελία που ερμήνευε τις προφητείες ή τα μηνύματα που ο θεός μέσω της πηγής έστελνε⁷⁵.

Ενδιαφέροντα είναι επίσης όσα ο Πλίνιος (H.N. 2.228) λέγει για τη

χος), επειδή οι άνεμοι στη Δωδώνη είναι συχνοί «τό λεβέτιον έκρούετο ως χειμέριον τῆς Δωδώνης ὑπαρχούσης» (Στεφ. Βυζ. λ. «Δωδωναῖον χαλκεῖον». Για τις σχέσεις των Κερκυραίων με το μαντείο της Δωδώνης, όπως προκύπτει κυρίως από τα χρηστήρια ελάσματα SGDI 1562-1563, *Carapanos. Dodone*, σ. 72, πίν. 34, (4, 5) και πίν. 39 (7). *E. Lepore. Rirerche sull' antico Epiro. Napoli 1962*, σ. 19 και σ. 135-136, *Parke, Oracles of Zeus*, σ. 260 (αφ. 2-3) και σ. 261 (αφ. 6).

72. Για το συσχετισμό με τις μάστιγες του Κερκυραϊκού αναθήματος Καλλιγά, Μάστιξ, σ. 61-67.

73. *Ευαγγελίδη - Δάκαρη*, 1959, σ. 119.

74. Πλίνιος H N 2.228, Λουκρήτιος 3.879, Μέλας 2.43, *Solinus 72*.

75. *Parke. Oracles of Zeus*, σ. 66. Σχετική ανάλυση του χωρίου, *Τζουβάρα, Η λατρεία*, σ. 55.

Ναΐα Πηγή, την οποία αποκαλεί Πηγή του Δία και αναφέρει τις ιδιότητες της, την ικανότητα δηλαδή να ανάβει τις σβησμένες δάδες που οι άνθρωποι έφεραν. Χαρακτηριστικό είναι ακόμη ότι η Πηγή δεν είχε συνεχές νερό, αλλά το νερό σταματούσε σε κανονικά διαστήματα και γι' αυτό αποκαλούνταν «ἀναπαυόμενον ὕδωρ»⁷⁶. Ανάλογες μαρτυρίες για την Πηγή παρέχουν ο Λουκρήτιος (6. 879)⁷⁷ και ο Πομπώνιος Μέλας (2.43).

Παρότι γίνεται συχνή μνεία της Πηγής στη λατινική Γραμματεία, οι ανασκαφικές έρευνες στη Δωδώνη δεν έφεραν στο φως ίχνη της. Ο Δάκαρης⁷⁸ όμως θεωρούσε ότι υπήρχε Πηγή στο ιερό της Δωδώνης τουλάχιστον από τον 3ο αι. π.Χ. Την άποψή του στήριζε στη μαρτυρία του Πausανία (3.25.4), ο οποίος αναφέρει τη Ναΐα Πηγή στην Τεθρώνη της Λακωνίας, νότια της πόλης Πύρριχο, που οφείλεται στο βασιλιά Πύρρο κατά τις επιχειρήσεις του στη Σπάρτη το 273 π.Χ.

Μία άλλη άποψη για τη Ναΐα Πηγή διατυπώνει ο Parke⁷⁹, ο οποίος με βάση τις φιλολογικές μαρτυρίες την συνδέει με το Νυμφαίο της Απολλωνίας, μαντικό κέντρο επίσης και διερωτάται αν οι ιέρειες της Δωδώνης γνώριζαν το μυστήριο της Απολλωνίας, αφού η απόσταση ανάμεσα στις δύο περιοχές δεν είναι μεγάλη⁸⁰. Η μελέτη εξάλλου της λατρείας των Νυμφών στην αρχαία Ήπειρο μας οδήγησε σε ανάλογα συμπεράσματα αναφορικά με τη σύνδεση της Ναΐας Πηγής με τη λατρεία των Νυμφών, δεδομένου ότι η αρχαία Γραμματεία ομιλεί για Νύμφες στη Δωδώνη που αποκαλεί Υάδες και Ναϊάδες⁸¹.

Στο σημείο αυτό επιβάλλεται να αναφερθούμε στο τελετουργικό της μαντείας και στους τρόπους με τους οποίους οι χρηστηριαζόμενοι υπέβαλαν τα ερωτήματά τους: όπως έδειξε η μέχρι τώρα έρευνα οι ερωτήσεις των ενδιαφερομένων στην αρχή ήταν προφορικές και μόλις από τα

76. Ετυμολογικό Μέγα λ. «ἀναπαυόμενον ὕδωρ» στ. 98, 9 Parke, *Oracles of Zeus*, σ. 67 κ.ε., και σημ. 35 αναφορικά με τη σχέση της Ναΐας Πηγής με το Νάϊο Δία.

77. Lucretius, *De rerum Natura* 6. 879-887 (εκ. Loeb 1975).

78. Ευαγγελίδη - Δάκαρη, 1959, σ. 142 και σημ. 2 με τη σχετική βιβλιογραφία.

79. Parke, *The Oracles of Zeus*, σ. 67-68.

80. Για τη λατρεία των Νυμφών στην Απολλωνία Τζουβάρα, Λατρεία Νυμφών, σ. 21-46.

81. Hyggini, *Fabulae* 182, Lygda 1963, σ. 127. Για τη λατρεία των Νυμφών στη Δωδώνη, Τζουβάρα, Λατρεία Νυμφών, σ. 51-57.

μέσα του 6ου αι. π.Χ. οι ερωτήσεις υποβάλλονταν και γραπτώς. Από τον 5ο αι. π.Χ. και εξής αυτό έγινε κανόνας⁸².

Οι ερωτήσεις χαράσσονταν με αιχμηρό εργαλείο σε δύο ή τρεις σειρές στη μαλακή επιφάνεια των μολύβδινων ελασμάτων των οποίων το σχήμα ήταν ορθογώνιο ή ταινίας⁸³ (εικ. 5-10).

Σπάνια αναγράφεται η απάντηση του θεού στην πίσω όψη των ελασμάτων⁸⁴, αντίθετα στην πλευρά αυτή συνήθως χαράσσεται ένα σύμβολο, τα αρχικά από το θέμα της ερώτησης που έχει υποβληθεί στην εμπρόσθια όψη, όπως και τα αρχικά ή ακόμη και ολόκληρο το όνομα του ερωτώντος για να αναγνωρίζεται ο κάτοχος του ελάσματος μετά τη διαδικασία της χρησιμοδοσίας, επειδή τα περισσότερα από αυτά βρέθηκαν διπλωμένα με επιμέλεια⁸⁵. Ένα άλλο ενδιαφέρον στοιχείο που προκύπτει από τη μελέτη των χρηστήριων πινακίδων της Δωδώνης είναι ότι στο ίδιο έλασμα έχουν χαραχτεί περισσότερες ερωτήσεις, όπως επιτρέπουν να συμπεράνουμε τα ίχνη από προηγούμενες ερωτήσεις που έχουν διασωθεί σε πολλά από αυτά με αποτέλεσμα, πολλά ελάσματα να είναι παλίμψηστα⁸⁶. Είναι πολύ πιθανόν ως εκ τούτου τα ελάσματα να προμηθεύονταν οι χρηστηριαζόμενοι από το ιερό και στη συνέχεια να τα

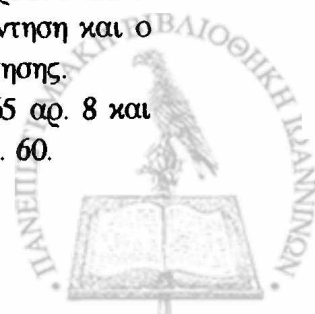
82. Σχετικά Parke, *Oracles of Zeus*, σ. 100 κ.ε., ο οποίος δέχεται ότι οι γραπτές απαντήσεις δεν διαρκούν πέρα από τα μέσα του 3ου αι. π.Χ. Πρβλ. *Vokotopoulou*, *Dodone*, σ. 77. Βλ. και παρακάτω σημ. 98. Τα πρώτα χρηστήρια ελάσματα από τη Δωδώνη βρήκε ο Καραπάνος κατά τις ανασκαφές στο ιερό και αριθμούσαν 86 περίπου, *Carapanos*, *Dodone*, βλ. και *E. S. Roberts*, *JHS* 1(1880), σ. 227-232, *H. Collitz*, *SGDI* II, 1, 91-132. Parke, *Oracles of Zeus*, σ. 100 κ.ε. και 259-273, *Greek Oracles*, σ. 91 κ.ε., *Βοκοτοπούλου*, *Οδηγός*, σ. 60-65, *I. Βοκοτοπούλου*, *Η δημοσίευση των μολύβδινων πινακίδων της Δωδώνης*, *Πρακτικά του Η' Συνεδρίου Ελληνικής και Λατινικής Επιγραφικής Β'*, 1987, σ. 82-86, *Dakaris-Christidis-Vokotopoulou*, *Les lamelles*, σ. 55-60, *Vokotopoulou*, *Dodone*, σ. 63-90 *Δάκαρη*, *Δωδώνη*, σ. 92-94, *Jeffery*, *Local Scripts*, σ. 230, *Guarducci* 1978, σ. 74, 85-86, *Guarducci* 1987, σ. 293-297.

83. Για το σχήμα των ελασμάτων *Nicol*, *The Oracle*, σ. 141 Parke, *Oracles of Zeus*, σ. 101 κ.ε., *Δάκαρη*, *Δωδώνη*, σ. 92.

84. Ενδεικτικά *Δάκαρη*, *Δωδώνη*, σ. 94.

85. Parke, *Greek Oracles*, σ. 91-92 και σημ 5, *Oracles of Zeus*, σ. 100-101, 263 αρ. 1, 266 αρ. 11, 267 αρ. 13, 268 αρ. 17, 272 αρ. 21. Πρβλ. *Ευαγγελίδη*, *Έρευνα*, σ. 152 αρ. 9, ο οποίος εκλαμβάνει την επιγραφή στην πίσω όψη του ελάσματος αυτού ως απάντηση και ο Parke, *Oracles of Zeus*, σ. 271 αρ. 21 την θεωρεί ως συντομογραφία της ερώτησης.

86. Parke, *Greek Oracles*, σ. 92, *Oracles of Zeus*, σ. 100 σημ. 18 και σ. 265 αρ. 8 και *Nicol*, *The Oracle*, σ. 141, *Δάκαρη*, *Δωδώνη*, σ. 92, *Βοκοτοπούλου*, *Οδηγός*, σ. 60.

επέστρεφαν προκειμένου να χρησιμοποιηθούν από άλλους επισκέπτες του μαντείου⁸⁷.

Η διαδικασία όμως της προφητείας δεν είναι γνωστή. Μία πρώτη προσπάθεια ανασύστασής της έγινε από το μελετητή των ελληνικών μαντείων Parke⁸⁸. Ο Parke θεωρεί πιθανόν ότι εφαρμοζόταν ένα σύστημα κλήρωσης, οδηγούμενος από τα εξής δεδομένα: Καταρχήν την αναδίπλωση και το μικρό μέγεθος των ελασμάτων, τα οποία επιτρέπουν να τοποθετούνται σε αγγείο με στενό λαιμό⁸⁹ και να ανασύρονται εύκολα από το ιερατείο (εικ. 11).

Εξάλλου μία ενδιαφέρουσα μαρτυρία αναφορικά με τη μέθοδο της κληρομαντείας στη Δωδώνη ανάγεται στο 371 π.Χ., όταν χρονολογείται η πρώτη επίσημη επερώτηση στη Δωδώνη από τους Σπαρτιάτες⁹⁰. Πρόκειται για αξιοσημείωτο γεγονός, το οποίο έγινε γνωστό και από το σύγχρονο ιστοριογράφο Καλλισθένη⁹¹: Οι Σπαρτιάτες ζήτησαν χρησμό από το μαντείο της Δωδώνης για την έκβαση του πολέμου με τους Θηβαίους και μάλιστα επέβαλαν στο ιερατείο η απάντηση να αναφέρει νίκη. Όπως προκύπτει από τη διήγηση οι απεσταλμένοι έθεσαν την επερώτηση σε αγγείο με τους κλήρους, το οποίο όμως αναποδογύρισε ένας πίθηκος που είχε μαζί του ο βασιλιάς των Μολοσσών. Το συμβάν θεωρήθηκε οϊωνός από την ιέρεια, η οποία έδωσε και την ανάλογη απάντηση ότι αντί για τη νίκη οι Σπαρτιάτες έπρεπε να φροντίσουν για τη σωτηρία τους⁹².

Εξάλλου με τη μέθοδο της κληρομαντείας στη Δωδώνη η έρευνα συ-

87. Σχετικά Parke, *Oracles of Zeus*, σ. 100 κ.ε.

88. Parke, *Greek Oracles*, σ. 92, *Oracles of Zeus*, σ. 102, όπου γίνεται λόγος για ανάλογο τρόπο χρησιμοδοσίας στους Δελφούς. Μία νέα μέθοδο μαντείας στη Δωδώνη με βάση τις πηγές προτείνει και ο Nicol, *The Oracle*, σ. 141 και σημ. 1 και *Vokotopoulou, Dodone*, σ. 80-81 αρ. 5, η οποία υποστηρίζει τη μέθοδο της κληρομαντείας και την συνδέει με το παραπάνω έλασμα από τη Δωδώνη στο οποίο είναι χαραγμένο στην εξωτερική του πλευρά το όνομα του ιδιώτη που πρόκειται για το Μεταποντίνο Αρχία.

89. Parke, *Greek Oracles*, σ. 92, *Oracles of Zeus*, σ. 101 κ.ε. και σ. 109. Για ανάλογα παραδείγματα σε άλλα μαντεία και κυρίως των Δελφών P. Amandry, *BCH 63 (1939)*, σ. 184, του ίδιου *La mantique Apollienne à Delphes*, σ. 33 κ.ε.

90. Parke, *Greek Oracles*, σ. 115 σημ. 16, *Oracles of Zeus*, σ. 137.

91. Καλλισθένης, *FGr Hist 124 κ.ε. Fr.22*, *Cicer. De divinatione 1.34.76 και 2.32.69*. Σχετικά Nicol, *The Oracle*, σ. 141 σημ. 1.

92. Parke, *Greek Oracles*, σ. 115 και σημ. 16.

νέδεσε ανάλογη σκηνή σε τοιχογραφίες από την Πομπηία⁹³. Πρόκειται για τρεις τοιχογραφίες, οι οποίες εμπνέονται από κοινό πρότυπο, ένα ζωγραφικό πίνακα διάσημου ζωγράφου από την Αμβρακία, τον οποίο ο Μ. Φούβλιος Nobilior το 189 π.Χ. με την πολιορκία της πόλης μετέφερε στη Ρώμη με πολλά άλλα λάφυρα και έργα τέχνης. Η ιέρεια, που ερμήνευσαν ότι σύρει κλήρο, ταυτίστηκε με τη μυθική Κασσάνδρα και η όλη σκηνή αποδόθηκε στο Μαντείο της Δωδώνης⁹⁴.

Μία ανάλογη μέθοδος είχε εφαρμοστεί στο Μαντείο των Δελφών, όπως προκύπτει από τις πηγές, τουλάχιστον στο α΄ μισό του 4ου αι. π.Χ. Η χρησιμοδοσία εκεί γινόταν με κλήρους και μάλιστα με τη χρήση δύο κουκιών διαφορετικού χρώματος, ενός λευκού και ενός μαύρου για τις ευνοϊκές ή μη απαντήσεις αντίστοιχα⁹⁵.

Άλλα θέματα που απασχόλησαν την έρευνα αναφορικά με τον τρόπο αυτό μαντείας είναι ο χρόνος που καθιερώθηκε η κληρομαντεία στη Δωδώνη και οι λόγοι που την επέβαλαν.⁹⁶ Ο Parke⁹⁷ πιστεύει ότι η νέα μέθοδος της κληρομαντείας είχε εφαρμοστεί πριν την εποχή του Ηρόδοτου και πιθανότατα προς τα τέλη του 6ου αι. π.Χ., όταν χρονολογούνται τα πρώτα γραπτά χρηστήρια ελάσματα και ότι εξασκούσαν μέχρι τα μέσα του 3ου αι. π.Χ., εποχή που χρονολογεί τα τελευταία ενεπίγραφα χρηστήρια πινάκια⁹⁸.

Όσον αφορά δε τους λόγους που επέβαλαν την αλλαγή στη μέθοδο προφητείας και την καθιέρωση της κληρομαντείας στη Δωδώνη η έρευνα δεν κατέληξε σε οριστικά συμπεράσματα. Εάν δηλαδή οφείλεται σε επίδραση των Δελφών⁹⁹ ή σε εσωτερική ανάγκη, η οποία έχει άμεση σχέ-

93. Για το θέμα των τοιχογραφιών Parke, *Oracles of Zeus*, σ. 111-112.

94. Για τη σχέση της Κασσάνδρας με το ιερό της Δωδώνης βλ. και παραπάνω σημ. 29. Βλ. και Parke, *Oracles of Zeus*, σ. 111-112.

95. Σχετικά Parke, *Oracles of Zeus*, σ. 102 κ.ε., 109 και σημ. 26.

96. Σχετικά Parke, *Greek Oracles*, σ. 92-93.

97. Parke, *Oracles of Zeus*, σ. 101 κ.ε.

98. Για τη χρονολόγηση Parke, *Greek Oracles*, σ. 92-93, *Oracles of Zeus*, σ. 101 κ.ε. Πρβλ. *Vokotopoulou*, *Dodone*, σ. 77, η οποία τα χρονολογεί μέχρι και τα τέλη του 3ου αι. π.Χ., ενώ ο Nicol, *The Oracle*, σ. 141 μέχρι το 88 π.Χ. Μία άλλη χρονολόγηση μέχρι δηλαδή τον 2ο αι. π.Χ. προτείνει η *Guarducci*, 1978, σ. 85, 1987, σ. 297 εικ. 99a-b.

99. Parke, *Greek Oracles*, σ. 92-93, *Oracles of Zeus*, σ. 109 κ.ε. Για μία ανάλογη μέθοδο που εφαρμόστηκε στους Δελφούς P. Amandry, *BCH* 1939, σ. 184, του ίδιου, *La mantique apollienne à Delphes*, σ. 33 κ.ε. και Parke, *Oracles of Zeus*, σ. 109.

ση με τη μαντική δρυ¹⁰⁰. Ωστόσο ο Parke¹⁰¹ θεωρεί τη δεύτερη περίπτωση ως πιθανότερο λόγο, τον οποίο με διάφορα επιχειρήματα προσπαθεί να τεκμηριώσει: Καταρχήν επικαλείται την ιερότητα της βαλανιδιάς, ως κατεξοχήν πηγή μαντείας στο ιερό της Δωδώνης από την Προϊστορική εποχή μέχρι και την ύστερη αρχαιότητα, όπως μαρτυρούν οι πηγές και επιβεβαιώνουν τα αρχαιολογικά δεδομένα¹⁰². Στη συνέχεια, θεωρεί ότι το δέντρο πρέπει να αντικαταστάθηκε λόγω των βαθειών γηρατειών του και πιστεύει ότι η ανανέωσή του θα έγινε γύρω στα τέλη του 6ου αι. π.Χ. Έτσι καταλήγει στο συμπέρασμα ότι στο διάστημα που θα χρειαζόταν να μεγαλώσει το δέντρο και να αναλάβει τις μαντικές λειτουργίες του, θα εφαρμόστηκε μία νέα μέθοδος, εκείνη της κληρομαντείας.¹⁰³ Για την ολοκλήρωση των προβληματισμών του ο Parke και για να συνδέσει τις νέες μεθόδους με τις παραδεδομένες από τις πηγές, υποθέτει ότι το ιερατείο θα χρησιμοποιούσε ελάσματα από το ξύλο της βαλανιδιάς, στα οποία θα ανέγραφε τις απαντήσεις.¹⁰⁴ Την άποψή του αυτή στηρίζει σε ανάλογο τρόπο χρησιμοδοσίας στο μαντικό κέντρο της Πραϊνέστου στην Ιταλία, όπου εφαρμοζόταν η μέθοδος της κληρομαντείας και ως κλήροι χρησιμοποιούνταν δρυίνες πινακίδες¹⁰⁵. Ήδη είχαν επισημανθεί και από άλλους μελετητές οι λατρευτικοί συσχετισμοί Δωδώνης και Πραϊνέστου¹⁰⁶.

Ανεξάρτητα όμως από τη μέθοδο που χρησιμοποιούσαν την εποχή που οι ερωτήσεις των χρηστηριαζομένων υποβάλλονταν γραπτώς, οι απαντήσεις συνήθως δίνονταν προφορικά και σπάνια, όπως ήδη ανα-

100. Parke, *Greek Oracles*, σ. 92-93. Για τη φηγή και τη λατρεία της στη Δωδώνη, βλ. παραπάνω σημ. 41-42.

101. Parke, *Greek Oracles*, σ. 92-93, *Oracles of Zeus*, σ. 31 και σ. 111 κ.ε.

102. Για τα πορίσματα των ανασκαφικών ερευνών, τα οποία επιβεβαιώνουν την ιερότητα του δέντρου και το αμετάθετο της λατρείας από την προϊστορική εποχή έως την ύστερη αρχαιότητα βλ. παρακάτω σημ. 158-161.

103. Σχετική συζήτηση για τη δρυ ως αιωνόβιο δέντρο Parke, *Greek Oracles*, σ. 93.

104. Για τις δρυίνες πινακίδες που πιθανόν χρησιμοποιούνται και στη Δωδώνη Parke, *Greek Oracles*, σ. 93.

105. Για το μύθο της βαλανιδιάς στην Πραϊνέστο και για τη σχέση με τη Δωδώνη Franke, *Münzen*, σ. 32 και σημ. 28. Βλ. και Parke, *Greek Oracles*, σ. 93 σημ. 7 και σ. 135 σημ. 6, *Oracles of Zeus* σ. 115 και σημ. 28 και για τη σχετική μαρτυρία από τις πηγές αναφορικά με τον τρόπο χρησιμοδότησης στο μαντείο της Πραϊνέστου Ciceronis *De divinatione* 2.85.

106. Σχετικά Franke, *Münzen*, σ. 32 και σημ. 28.

φέρθηκε, στην πίσω όψη του ελάσματος σημείωναν ένα «ναι» ή ένα «όχι»¹⁰⁷.

Ο συνηθέστερος τρόπος υποβολής των ερωτήσεων είναι: «ἐρωτᾶ ἢ ἐπικοινωνῆται ὁ τάδε τόν Δία τόν Νάϊο καί τήν Διώνην Ναΐαν». Συνήθως οι χρηστηριαζόμενοι θέτουν πριν από την ερώτηση και τις επικλήσεις θεός ἢ θεός τύχα ἀγαθά ἢ ἀγαθά τύχα, Δέσποτα ἄναξ, Ζεῦ Νάϊε καί Διώνη¹⁰⁸.

Στις αρχαιότερες επιγραφές του τέλους του βου αι. π.Χ. η ερώτηση υποβάλλεται χωρίς να υπάρχει η επίκληση προς το Δία και τη Διώνη αλλά απευθείας με τις λέξεις τίνι θεόν ἢ τίνα κα θεόν¹⁰⁹ (εικ. 5-6).

Όπως προκύπτει από την ποικιλία των αλφαβήτων με τα οποία ήταν γραμμένες οι επερωτήσεις οι προσκυνητές προέρχονταν από διάφορα μέρη της Ελλάδος, αλλά και από πόλεις και έθνη της Μεγάλης Ελλάδος και της Σικελίας¹¹⁰. Η πλειονότητα όμως των επισκεπτών ανήκε σε πόλεις και έθνη της Ηπείρου. Επίσης πολλοί κατάγονταν από την Κόρινθο, τη γειτονική Θεσσαλία, την Αθήνα, τη Ρόδο και μικρότερος αριθμός από Ιωνικές περιοχές¹¹¹.

Από το περιεχόμενο των επερωτήσεων διαφαίνεται ότι ο μεγαλύτερος αριθμός των χρηστηριαζομένων ήταν ιδιώτες. Τα ελάσματα με δημόσιο περιεχόμενο ήταν συγκριτικά ελάχιστα και τα αρχαιότερα χρονολογούνται στα τέλη του 5ου αι. π.Χ.¹¹²

Αναφορικά με το μικρό αριθμό ελασμάτων δημόσιου περιεχομένου που διαπιστώθηκε, προτάθηκε η ερμηνεία ότι οι απεσταλμένοι των πόλεων έπαιρναν μαζί με την απάντηση του μαντείου και το ερώτημα που είχαν υποβάλει¹¹³.

Τα θέματα, όπως αποτυπώνονται στα ελάσματα αυτά ήταν ποικίλα

107. Δάκαρη, Δωδώνη, σ. 92, Βοκοτοπούλου, Οδηγός, σ. 60, Parke, Oracles of Zeus, σ. 101 κ.ε. και σ. 259 κ.ε. (Appendix).

108. Τζουβάρα, Η λατρεία, σ. 70 και σημ. 463.

109. Ενδεικτικά Δ. Ευαγγελίδη, Πρακτ. 1931, σ. 89 εικ. 7, 1952, σ. 303 αρ. 13, Ευαγγελίδη, Έρευναι, σ. 253 αρ. 10, SEG 15 (1958), σ. 102 αρ. 386 Jeffery, Local Scripts, σ. 230 αρ. 13, Parke, Oracles of Zeus, σ. 264 αρ. 3, Δάκαρη, Δωδώνη, σ. 92, σημ. 40 (1-2), Βοκοτοπούλου, Οδηγός, σ. 62 (M12 - 2941), σ. 63 (M66).

110. Parke, Greek Oracles, σ. 92, Oracles of Zeus, σ. 259 κ.ε., Vokotopoulou, Dodone, σ. 63-90, Dakaris-Christidis-Vokotopoulou, Les lamelles, σ. 55-59.

111. Parke, Oracles of Zeus, σ. 101 κ.ε., Vokotopoulou, Dodone, σ. 75.

112. Parke, Greek Oracles, σ. 92.

113. Nicol, The Oracle, σ. 141. Σχετικά και Vokotopoulou, Dodone, σ. 77.

και ο τρόπος επερώτησης ο συνήθης: με ή χωρίς επίκληση στο Δία Νάϊο και τη Διώνη¹¹⁴. Στη συνέχεια ρωτούν σε ποιον θεό ή ήρωα πρέπει να θυσιάσουν και ακολουθεί το πρόβλημα που τους απασχολεί. Τα φλέγοντα θέματα είναι η ομόνοια και η ευημερία των πόλεων¹¹⁵. Χαρακτηριστικά είναι τα ερωτήματα των Κερκυραίων¹¹⁶ (εικ. 7(α)), που σπασσόνταν από εμφύλιους πολέμους και ήθελαν να μάθουν πως θα ομονοήσουν και θα προκόψουν¹¹⁷.

Για την ευημερία επίσης της πόλης τους ρωτούν και οι Ταραντίνοι¹¹⁸ καθώς και οι Βυλλίονες¹¹⁹ (εικ. 9), στα μέσα περίπου του 4ου αι. π.Χ., από τις αρχαιότερες αναφορές στο φύλο αυτό¹²⁰, ενώ οι κάτοικοι της

114. Σχετικά βλ. παραπάνω σημ. 108 και 109.

115. *Δάκαρη*, *Δωδώνη*, σ. 93. Ενδεικτικά *Parke*, *Oracles of Zeus*, σ. 260, αρ. 2, 3, σ. 261 αρ. 6, *Vokotopoulou*, *Dodone*, σ. 78 αρ. 1.

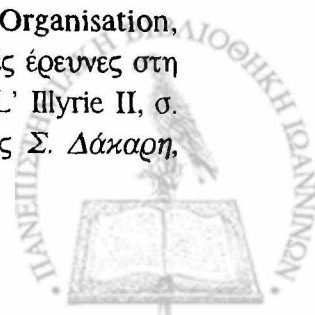
116. Συγκεντρωμένη βιβλιογραφία για τα χρηστήρια ελάσματα της Δωδώνης. *Parke*, *Oracles of Zeus*, σ. 260 (αρ. 2, 3) και σ. 261 (αρ. 6). Πρβλ. *Dakaris-Christidis-Vokotopoulou*, *Les lamelles*, σ. 60, όπου αναφορικά με το υπ' αριθμό M33 έλασμα προτείνουν νέα χρονολόγηση προς τα τέλη του 4ου αι. π.Χ.

117. Για τις σχέσεις Δωδώνης και Κέρκυρας βλ. παραπάνω σημ. 71 και για τις λατρευτικές αλληλοεπιδράσεις, *Χρ. Τζουβάρα-Σούλη*, *Λατρευτικές σχέσεις Ιονίων νήσων και Ηπείρου*, Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου Αργοστόλι-Ληξούρι 17-21 Μαΐου 1986 (Αργοστόλι, 1991), σ. 243-268. Για τον Κερκυραίο Μέλισσο, γιο του Επικράτη που εργάστηκε στη Δωδώνη στα τέλη του 3ου αι. π.Χ. *Σ. Δάκαρη*, Πρακτ. 1987, σ. 72.

118. Για την επιγραφή *Carapanos*, *Dodone I*, πίν. 34 (1) και 35 (4). Σχετικά και *P. Willeumier*, *Tarente des Origines à la conquête Romaine*, Paris 1939, σ. 83 σημ. 1, ο οποίος την συνδέει με την εποχή που ο Πύρρος εκστράτευσε στη Νότιο Ιταλία. Την επιγραφή δημοσίευσε και ο *Parke*, *Oracles of Zeus*, σ. 259-260 και τελευταία η *Vokotopoulou*, *Dodone*, σ. 78 αρ. 1 και την χρονολογεί στο τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. Για μία άλλη αφιέρωση των Ταραντίνων με το βασιλιά Πύρρο στο Δία Νάϊο SIG 392, βλ. και *Parke*, *Oracles of Zeus*, σ. 144 σημ. 34, *Tzouvara*, *Cults and Temples*, σ. 109, *Vokotopoulou*, *Dodone*, σ. 76. Για τις λατρευτικές σχέσεις Δωδώνης και Τάραντα, *Tzouvara*, *Cults and Temples*, σ. 108 κ.ε.

119. Για την επιγραφή *Dakaris-Christidis-Vokotopoulou*, *Les lamelles*, σ. 56.

120. Για τη γεωγραφική θέση των Βυλλιότων Στραβ. 7.5.8 «μετά δέ Ἀπολλωνίαν Βυλλιακή καί Ὠρικόν» βλ. *Εκαταίος* fr. 104 «Βυλλιακή, πόλις τῆς Χαονίας». Σχετικά *Hammond*, *Epirus*, σ. 471-472 και για το κοινό των Βυλλιότων *Dakaris*, *Organisation*, σ. 75-76, *Cabanes*, *L'Épire*, σ. 228-229 και 546 σημ. 14. Για τις ανασκαφικές έρευνες στη Βύλλιδα *S. Islami*, *Iliria II* (1972), σ. 13, *N. Ceka*, *Le Koinon des Bylliones*, *L'Illyrie II*, σ. 137. Για τα αναθήματα του κοινού των Βυλλιότων στο ιερό της Δωδώνης *Σ. Δάκαρη*,

Χειμάρας¹²¹ θέλουν να μάθουν σε ποιο τόπο πρέπει να κατοικήσουν.

Διαφορετικού όμως περιεχομένου είναι το ερώτημα της πόλης των Χαόνων¹²² περί τα τέλη του 4ου αι. π.Χ. αναφορικά με τη μεταφορά του ναού της Πολιάδος Αθηνάς σε άλλη καταλληλότερη θέση. Με το ερώτημα αυτό διαφαίνεται η επιρροή που άσκησε το μαντείο της Δωδώνης στη θρησκευτική ζωή των Ελλήνων¹²³.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης η επερώτηση του 4ου αι. π.Χ. που υπέβαλε πιθανότατα η πόλη των Δωδωναίων¹²⁴ σύμφωνα με την οποία οι διαιτοί (κριτές) ρωτούν το Δία το Νάϊο και τη Διώνη αν είναι προτιμότερο να διαθέσουν τα χρήματα που πήραν από τη πόλη για το πρυτανείο¹²⁵.

Πρακτ. 1965, σ. 57 κ.ε. και πίν. 83α και για την επιρροή που το ιερό της Δωδώνης άσκησε στο φύλο αυτό και στον τομέα της λατρείας *Tzouvara*, *Common Cults*, σ. 77.

121. Για το έλασμα με αριθμό M718, *Dakaris-Christidis-Vokotopoulou*, *Les lamelles*, σ. 59-60. Για την οχυρή θέση της Χειμάρας (Πλιν. HN 4.14: Chimera, castellum in Acroceraupio), η οποία ήταν αποικία των Κερκυραίων, μεταξύ Ωρικού και Ογχησμού, *Hammond*, *Epirus*, σ. 679. Όπως προκύπτει από τον κατάλογο των Θεωροδόκων στους Δελφούς η Χειμάρα συμπεριλαμβανόταν σε αυτόν. Σχετικά *Plassart*, *BCH* 45 (1921), σ. 23, 154 και *Hammond*, *Epirus*, σ. 657. Για τη γραφή Χιμάρα *E. Lepore*, *Ricerche sull' antico Epiro*, Napoli 1962, σ. 135-136.

122. Για τη δημοσίευση της επιγραφής με αρ. M22, Δ. *Ευαγγελίδη*, Πρακτ. 1952, σ. 297 αρ. 1, *ΑΕφημ.* 1953/54, σ. 99-103. Βλ. και *L. Robert*, *REG* 1956, σ. 134, ο οποίος την χρονολογεί στον ύστερο 4ο με αρχές 3ου αι. π.Χ. Βλ. και *Parke*, *Oracles of Zeus*, σ. 261 αρ. 5. Οι *Dakaris-Christidis-Vokotopoulou*, *Les lamelles* σ. 58 (M22) την χρονολογούν γύρω στο 330/320 π.Χ. σύμφωνα με τη μορφή των γραμμάτων.

123. Για μία πλήρη δημοσίευση των χρηστήριων ελασμάτων που προέρχονται από τα βόρεια ηπειρωτικά φύλα *Dakaris-Christidis-Vokotopoulou*, *Les lamelles*, σ. 55-60 και εκείνων από τη Μ. Ελλάδα και τη Σικελία *Vokotopoulou*, *Dodone*, σ. 55-60, όπου γίνεται αναφορά και στις πολιτικοκοινωνικές επαφές που το Μαντείο της Δωδώνης διατήρησε με τους λαούς αυτούς.

124. Δ. *Ευαγγελίδη*, Πρακτ. 1932, σ. 52 αρ. 1, *J.* και *L. Robert*, *REG* 56 (1953), σ. 146 αρ. 116, *Parke*, *Oracles of Zeus*, σ. 262 αρ. 9, ο οποίος θεωρεί αβέβαιο, αν η τελευταία πρόταση της επιγραφής, αποτελεί την απάντηση του μαντείου. Για το συσχετισμό της επιγραφής με το Πρυτανείο της Δωδώνης *Σ. Δάκαρη*, Πρακτ. 1985, σ. 43-44.

125. Για τις ανασκαφικές έρευνες στο Πρυτανείο της Δωδώνης *Σ. Δάκαρη*, Πρακτ. 1985, σ. 39-44, 1986, σ. 100, 1987, σ. 73-78, 1989, σ. 176-184, 1990, σ. 168-169, 1992, σ. 155-159, Το Έργον 1996, σ. 64-69, 1997, σ. 54-59. Σχετικά *S. Dakaris-Chr. Tzouvara-A. Vlachopoulou-K. Gravaní*, *The Prytaneion*, Ανακοίνωση στο IIIε Διεθνές Συνέδριο L' Illyrie Méridionale et l'Épire dans l' Antiquité, 16--19 Octobre 1996, Chantilly, υπό εκτύπωση.

Αφελέστερο ωστόσο μπορεί να χαρακτηριστεί το ερώτημα των ίδιων των Δωδωναίων¹²⁶ στο Δία Νάϊο και τη Διώνη αν πρέπει να αποδώσουν σε μίasma συμπολίτη τους τη βαρυχειμωνιά που τους έστειλε ο θεός.

Προκειμένου όμως να διαμορφωθεί μία πληρέστερη εικόνα για το ρόλο που το μαντείο της Δωδώνης έπαιξε στη δημόσια ζωή των Ελλήνων, αφού ο αριθμός των χρηστήριων ελασμάτων δεν είναι ικανοποιητικός, επιβάλλεται να αναζητηθούν ανάλογες αναφορές στην αρχαία Γραμματεία¹²⁷. Η σχετική έρευνα έδειξε ότι ο κύριος λόγος που καθόριζε τις επαφές, που το μαντείο της Δωδώνης διατήρησε με τα διάφορα φύλα και πόλεις-κράτη, ήταν η πολιτικοκοινωνική κατάσταση που κατά καιρούς επικρατούσε.

Χαρακτηριστική είναι η αναφορά για χρησμό που ζήτησε από τη Δωδώνη ο Αλήτης, ο ιδρυτής της Κορίνθου¹²⁸. Ο μύθος απηχεί τον κορινθιακό αποικισμό της βορειοδυτικής Ελλάδος ήδη από τα τέλη του 8ου αι. π.Χ. και τις επαφές που η Κόρινθος είχε με το μαντείο της Δωδώνης, όπως προκύπτει από την τέχνη και τη θρησκεία¹²⁹.

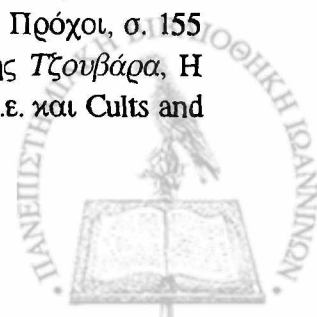
Σε ανάλογα συμπεράσματα επίσης οδηγούν οι χρησμοί που κατα-

126. Για την επιγραφή (αρ. M35) *Parke, Oracles of Zeus*, σ. 261-262 αρ. 7 με τη σχετική βιβλιογραφία. Βλ. και *Δάκαρη, Δωδώνη*, σ. 93. Για τη δυσχείμερη Δωδώνη *Ομηρ. Ϊλ. Π 233 κ.ε.*

127. Για μία πλήρη αναφορά στις πηγές *Parke, Oracles of Zeus*, σ. 129 κ.ε. Από τα υπόλοιπα μολύβδινα ελάσματα που έχουν δημοσιευθεί ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει εκείνο των Μονδαιατών, θεσσαλικού κοινού, που καταδεικνύει ότι τα γειτονικά φύλα είχαν διατηρήσει στενή επικοινωνία με το μαντείο της Δωδώνης. Για το έλασμα *Parke, Oracles of Zeus*, σ. 260-261, αρ. 4.

128. Για το σχετικό χωρίο *Σχολ. Πίνδ. Νεμ. 7.155*. Βλ. και *Parke, Oracles of Zeus*, σ. 129 κ.ε.

129. Για τον κορινθιακό αποικισμό γενικά *J. G. O' Neil, Ancient Corinth, Baltimore 1930*, σ. 155 κ.ε., *E. Will, Korinthiaka, Paris 1955*, σ. 517 κ.ε., *J. B. Salmon, Wealthy Corinth, a History of the city to 338 B.C., Oxford 1984*, σ. 209 κ.ε. Για τους στρατιωτικούς και εμπορικούς δρόμους που συνέδεαν την Κόρινθο με τις αποικίες της και διέρχονταν και από το εσωτερικό της Ηπείρου, *Beaumont, Corinth*, σ. 209 κ.ε. και για την καλλιτεχνική επίδραση της Κορίνθου στη βορειοδυτική Ελλάδα, *Βοκοτοπούλου, Πρόχοι*, σ. 155 κ.ε. Για την επιρροή της Κορίνθου στη θρησκευτική ζωή των αποικιών της *Τζουβάρα, Η λατρεία*, σ. 114, *Κορινθιακές επιδράσεις*, σ. 97 κ.ε., *Common Cults*, σ. 65 κ.ε. και *Cults and Temples*, σ. 91 κ.ε.

γράφονται στα έργα του Δημοσθένη¹³⁰ και του Υπερείδη¹³¹, σύμφωνα με τους οποίους η πόλη των Αθηνών¹³² ήδη από τα τέλη του 5ου αι. π.Χ. και κυρίως τον 4ο αι. π.Χ. καταφεύγει στο μαντείο της Δωδώνης. Είναι γνωστό άλλωστε ότι στα τέλη του 5ου αι. π.Χ. είχε επέλθει μεταβολή στην πολιτική κατάσταση της Ηπείρου και η στάση των Μολοσσών βασιλέων ήταν φιλοαθηναϊκή¹³³. Από τις απαντήσεις του μαντείου πληροφοροούμαστε για το σημαντικό ρόλο που έπαιξε η Δωδώνη στη θρησκευτική ζωή των Ελλήνων, υποσκελίζοντας μάλιστα και το μαντείο των Δελφών, το οποίο μετά το σεισμό του 373 π.Χ. και τον Γ' Ιερό πόλεμο είχε περιπέσει σε μαρασμό για μεγάλο χρονικό διάστημα¹³⁴. Ίσως ήταν αυτός ο λόγος που οι Σπαρτιάτες γύρω στο 371 π.Χ. κατέφυγαν στο μαντείο της Δωδώνης, όπου ζήτησαν την πρώτη επίσημη επερώτησή τους¹³⁵.

. Όπως ήταν φυσικό άλλωστε, στο πανηπειρωτικό ιερό και μαντείο της Δωδώνης προσέφυγαν και ζήτησαν χρησμό δύο Ηπειρώτες βασι-

130. Δημοσθ. 21.51. Η φράση «Ὁ τοῦ Διὸς σημαίνει» ερμηνεύτηκε από τον *Parke*, *Greek Oracles*, σ. 116, ότι φανερώνει μία νέα μέθοδο μαντείας, εκείνη της κληρομαντείας.

131. Υπέρ Ευξενίππου, 24-25. Σχετικά και *Parke*, *Greek Oracles*, σ. 116-117, *Oracles of Zeus*, σ. 142 κ.ε. βλ και *Τζουβάρα*, *Η λατρεία* σ. 68 κ.ε. αναφορικά με τη λατρεία της Διώνης.

132. Σχετικά *Parke*, *Greek Oracles*, σ. 108 κ.ε. Με αναφορές στις πηγές και κυρίως στα έργα των τραγικών, Σοφοκλή και Ευριπίδη μέσα από τα οποία διαφαίνεται η στάση των μαντείων και κυρίως η εχθρική στάση του μαντείου των Δελφών έναντι των Αθηναίων. Απόρροια της στάσης αυτής και της γενικότερης πολιτικής κατάστασης στην Ήπειρο ήταν η στροφή των Αθηναίων στο μαντείο της Δωδώνης προς αναζήτηση χρησμών.

133. Για την πολιτική κατάσταση στην Ήπειρο και τη φιλοαθηναϊκή στάση των Μολοσσών βασιλέων από τα τέλη του 5ου αι. π.Χ. και εξής Διοδ. Σικ. 15.305, IG II2.43, SIG3 147, στ. 109-110, *N. Cross*, *Epirus*, σ. 34, *Δάκαρη*, *Μύθοι*, σ. 64 κ.ε., *Hammond*, *Epirus*, σ. 524. Σχετικά και *Parke*, *Greek Oracles*, σ. 110 σημ. 7, *Oracles of Zeus*, σ. 149.

134. *Parke*, *Greek Oracles*, σ. 115 κ.ε.

135. Για την επερώτηση των Σπαρτιατών *Cicero*, *De divinatione* 1.34.76 και 2.32.69 (*Καλλισθένης* FGGrHist 124 κ.ε. Fr. 22).

λείς, ο Αλέξανδρος ο Α΄ ο Μολοσσός¹³⁶ και ο Πύρρος¹³⁷. Από τις απαντήσεις του μαντείου που διασώζει η αρχαία Γραμματεία επιβεβαιώνεται ότι η Δωδώνη συνέχιζε και κατά τον 3ο αι. π.Χ. να ρυθμίζει τη θρησκευτική ζωή των Ελλήνων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα για την εποχή ο χρησμός που δόθηκε στον Πύρρο να αναθέσει δηλαδή τον οπλισμό του στο ιερό της Αθηνάς στη Λίνδο¹³⁸.

Ωστόσο η πλειονότητα των ερωτημάτων που υποβλήθηκαν στο μαντείο της Δωδώνης και είναι χαραγμένα στα μολύβδινα ελάσματα προδίδει ότι το μαντείο συντηρούσαν κυρίως οι υποθέσεις και τα προβλήματα της ιδιωτικής ζωής των επισκεπτών και ότι τα θέματα της δημόσιας ζωής ήταν σε δευτερεύουσα μοίρα¹³⁹.

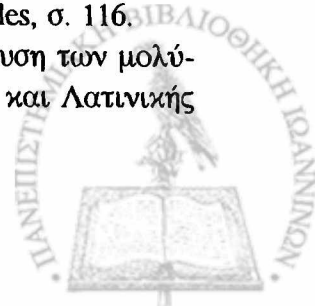
Ο κύριος όγκος των ερωτημάτων εκπλήσσει με την αφέλεια του περιεχομένου τους: ο γάμος, η τεκνοποιία, οικογενειακά προβλήματα, η επανάκτηση απολεσθέντων αντικειμένων, η μετανάστευση, το εμπόριο

136. *Λίβιος* 8.24.1. «Alexandrumque Epiri regem absule Lacano interfectum sortes Dodonae Jovis euentu adfirmasse». Σχετικά *Nicol*, *The Oracle*, σ. 141 και σημ. 1, ο οποίος συνδέει το χωρίο με τη νέα μέθοδο που εφαρμοζόταν στο μαντείο της Δωδώνης. Για άλλες αναφορές στις πηγές σχετικά με το χρησμό του Αλεξάνδρου Α΄ του Μολοσσού *Στραβ.* 6.1.5, *Justin* 12.2.3, *Στεφ. Βυζ.* στη λ. Πανδοσία. Σχετική συζήτηση για το θέμα *Parke*, *Oracles of Zeus*, σ. 113-114.

137. Χρονικό της Λίνδου (*Blinkenberg*) 114, *FGrHist* 532 κε, 1.4.

138. *Parke*, *Oracles of Zeus*, σ. 145-146 συνδέει τη σχετική αναφορά με την ευρύτερη θρησκευτική πολιτική του Πύρρου. Ενδεικτική της θρησκευτικής πολιτικής του μαντείου της Δωδώνης από τα τέλη του 5ου και κυρίως όλο τον 4ο αι. π.Χ. είναι η επερώτηση των Αθηναίων στο Δία της Δωδώνης για εγκαθίδρυση της λατρείας της θρακικής θεάς Βενδίδος. Αυτό το προνόμιο μέχρι την εποχή εκείνη είχε μόνο το μαντείο των Δελφών. Σχετικά *Parke*, *Greek Oracles*, σ. 110. Για την επιγραφική μαρτυρία *Dittenberger*, *SIG4* αρ. 73 και *Ziehen*, *Leges Graecorum Sacrae* II, 1, αρ. 42. Για άλλες επερωτήσεις των Αθηναίων στο μαντείο της Δωδώνης θρησκευτικού περιεχομένου γίνεται λόγος στα έργα του Δημοσθένη (Κατά Μειδίου 21.5.1) βλ. και *Parke*, *Greek Oracles*, σ. 116-117. Χαρακτηριστικά είναι επίσης τα χωρία του Δημοσθένη (Περί Στεφάνου 2.53 και *Επιστολ.* 1.16 και 4.2, σύμφωνα με τα οποία ο θεός συνιστά μία γιορτή για το Διόνυσο και αναθήματα στον Απόλλωνα και το Δία, *Parke*, *Oracles of Zeus*, σ. 141 και *Greek Oracles*, σ. 116.

139. Για τη δημοσίευση των ελασμάτων *I. Βοκοτοπούλου*, Η δημοσίευση των μολύβδινων πινακίων της Δωδώνης, *Πρακτικά του Η΄ Συνεδρίου Ελληνικής και Λατινικής Επιγραφικής Β*, 1987, σ. 82-86.

και ο επαγγελματικός προσανατολισμός τροφοδοτούν με γραφικό τρόπο το κείμενο των μολύβδινων ελασμάτων¹⁴⁰.

Ανάλογα θέματα απασχολούν και τους επισκέπτες του μαντείου των Δελφών, όπως αναφέρει ο Πλούταρχος με σκωπτική διάθεση για την κατάσταση που επικρατούσε γενικά στα μαντεία¹⁴¹.

Η μελέτη σημαντικού μέρους χρηστήριων ελασμάτων από τη Δωδώνη¹⁴² έδειξε ότι στις περισσότερες επιγραφές αναγράφεται μόνο το όνομα του αιτούντος χωρίς το πατρωνυμικό¹⁴³ ότι οι χρηστηριαζόμενοι είναι άνδρες ή όταν υπάρχουν γυναικεία ονόματα, αυτά συνοδεύουν το όνομα του ανδρός, που είναι ο σύζυγος¹⁴⁴ και σπάνια η χρηστηριαζόμενη είναι γυναίκα¹⁴⁵.

Σε άλλα χρηστήρια ελάσματα απαντά το όνομα της πόλης ή το εθνικό του φύλου από το οποίο κατάγεται ο χρηστηριαζόμενος έτσι ώστε να διαφανεί ότι η πλειονότητα των χρηστηριαζομένων προέρχεται από πόλεις και φύλα της Ηπείρου και των γειτονικών περιοχών, την Κέρκυρα (εικ. 7(α)), τη Μ. Ελλάδα και τη Σικελία¹⁴⁶ και ελάχιστα από άλ-

140. Σχετικά Βοκοτοπούλου, Οδηγός, σ. 61-65, Δάκαρη, Δωδώνη, σ. 92-94, Parke, Oracles of Zeus, σ. 114 και σημ. 32. Για ένα σύνολο ελασμάτων με ιδιωτικό περιεχόμενο Parke, Oracles of Zeus, σ. 263-273, Dakaris-Christidis-Vokotopoulou, Les lamelles, σ. 78-90.

141. Πλουτ. 3.386 c, 407 d, 408 c, H.W.Parke - D.E.W. Wormell, The Delphic Oracle, 1956, I, σ. 393 κ.ε. και Parke, Oracles of Zeus, σ. 114 για τα κοινά θέματα που απασχολούσαν και τα δύο μαντεία Δωδώνης και Δελφών.

142. Βλ. σημ. 139 και 140. Σχετικά και Vokotopoulou, Dodone, σ. 63-90.

143. Parke, Oracles of Zeus, σ. 263 αρ. 1 και σ. 113, Vokotopoulou, Dodone, σ. 77-78.

144. Parke, Oracles of Zeus, σ. 113.

145. «Ίστορεϊ Νικοκράτεια, τίνι θεῶν θύουσα λῳΐον καί ἄμεινον πράσσοι καί τάς νόσους παύσα(ι)το», Parke, Oracles of Zeus, σ. 113 και για την επιγραφή σ. 268 αρ. 15, βλ. και SIG3, σ. 308, αρ. 1161, SGDI 1561B. Με ευκαιρία το περιεχόμενο του ελάσματος που αναφέρει θυσία, δηλαδή, σε ποιον θεό να θυσιάσει η Νικοκράτεια ο R.Parker, Miasma, Pollution and Purification in early Greek Religion, Oxford 1983, σ. 250, υποθέτει ότι οι ιερείς του μαντείου θα πρότειναν ένα θεό στον οποίο ο αιτών δεν έχει θυσιάσει πρόσφατα. Για ανάλογες περιπτώσεις Ξεν. Αναβ. 7.8.1-2. Πρβλ. Nicol, The Oracle, σ. 141, ο οποίος αναφέρει ότι δύο επερωτήσεις έγιναν στο μαντείο της Δωδώνης αποκλειστικά από γυναίκες.

146. Vokotopoulou, Dodone, σ. 77-78, Parke, Oracles of Zeus, σ. 113-114.

λες περιοχές, όπως την Αθήνα¹⁴⁷, τη Σπάρτη¹⁴⁸ και τη Ρόδο¹⁴⁹.

Τα αρχαιότερα χρηστήρια ελάσματα ιδιωτικού περιεχομένου χρονολογούνται μετά τα μέσα του 6ου αι. π.Χ. (εικ. 5-6) και τα νεότερα στα τέλη του 3ου¹⁵⁰ και στον 2ο αι. π.Χ.¹⁵¹ Είναι γραμμένα σε διάφορα αλφάβητα και συνήθως με ορθογραφικά και λεκτικά λάθη¹⁵². Γενικά, οι

147. Για μολύβδινο έλασμα από την Αθήνα βλ. *Parke, Oracles of Zeus*, σ. 263 αρ. 2. Πρώτη δημοσίευση στο *Carapanos. Dodone*, σ. 23, πίν. 38, 3.

148. Αρ. M2, *Βοκοτοπούλου*, Οδηγός, σ. 62. Από τις αρχαιότερες χρηστήριες επιγραφές στα τέλη του 6ου αι. π.Χ. σε λακωνικό αλφάβητο. Σύμφωνα με το περιεχόμενο της επιγραφής ένας πατέρας ρωτά αν πρέπει να δώσει τη θυγατέρα του Θωρακίδα ως σύζυγο στο Θεαρίδα.

149. Για την επιγραφή SGDI, σ. 108 αρ. 1899. Βλ. και *Parke, Greek Oracles*, σ. 181.

150. Για τη χρονολόγηση των μολύβδινων ελασμάτων με ιδιωτικό περιεχόμενο βλ. *Parke, Oracles of Zeus*, σ. 102, ο οποίος τα χρονολογεί από τα τέλη του 6ου αι. π.Χ. μέχρι τα μέσα του 3ου αι. π.Χ. λίγο μετά το 250 π.Χ. Η *Vokotopoulou*, *Dodone*, σ. 77 από τα μέσα του 6ου μέχρι τα τέλη του 3ου αι. π.Χ. και η *Guarducci*, 1987, σ. 295 μέχρι και το 2ο αι. π.Χ. Βλ. και *Nicol, The Oracle*, σ. 141, ο οποίος χρονολογεί τα νεότερα στον 1ο αι. π.Χ. γύρω στο 88 π.Χ.

151. Βλ. σημ. 150. Ενδεικτικά παραθέτουμε μερικά χρηστήρια ελάσματα κατά χρονολογική σειρά: **6ος αι. π.Χ.:** Το (M12-2941) σε κορινθιακό αλφάβητο, *Parke, Oracles of Zeus*, σ. 264, αρ. 5, *Βοκοτοπούλου*, Οδηγός, σ. 62, *Δάκαρη*, Δωδώνη, σ. 94 και *Guarducci*, 1987, σ. 296 σε κορινθιακό αλφάβητο και βουστροφηδόν χρονολογεί στα μέσα του 6ου αι. π.Χ. Το (M29) σε λακωνικό αλφάβητο, *Βοκοτοπούλου*, Οδηγός, σ. 62, το (M66), βουστροφηδόν, *Βοκοτοπούλου*, Οδηγός, σ. 63, το (M7) σε χαλκιδικό αλφάβητο, *Βοκοτοπούλου*, Οδηγός, σ. 64. **5ος αι. π.Χ.:** Το (M26), *Parke, Oracles of Zeus*, σ. 271-272. Για τις προηγούμενες δημοσιεύσεις του ελάσματος αυτού Δ. *Ευαγγελίδη*, Πρακτ. 1992, σ. 300 αρ. 2, SEG 15 (1958), σ. 102, αρ. 385, βλ. και *Βοκοτοπούλου*, Οδηγός, σ. 63 η γραφή σε κορινθιακό αλφάβητο του 5ου αι. π.Χ. Για άλλα ελάσματα του 5ου αι. π.Χ. όπως το M47 *Vokotopoulou*, *Dodone*, σ. 80 αρ. 4, το M122, *Vokotopoulou*, *Dodone*, σ. 83-84 αρ. 11 και 3β. **4ος αι. π.Χ.:** Το (M13), *Βοκοτοπούλου*, Οδηγός, σ. 61, το (M34), *Βοκοτοπούλου*, Οδηγός, σ. 62, το (M19), *Βοκοτοπούλου*, Οδηγός, σ. 63 βλ. και *Δάκαρη*, Δωδώνη, σ. 93. Το (M67), *Βοκοτοπούλου*, Οδηγός, σ. 65, το οποίο είναι παλίμψηστο με τη δεύτερη ερώτηση στην πίσω όψη. Το (M36), *Βοκοτοπούλου*, Οδηγός, σ. 61-62 και *Δάκαρη*, Δωδώνη, σ. 93. **3ος αι. π.Χ.:** Το (M31), με το όνομα Πυθίων του αιτούντος χαραγμένο στην πίσω όψη ως αναγνωριστικό σημείο της διπλωμένης πινακίδας. Σχετικά *Βοκοτοπούλου*, Οδηγός, σ. 61, το (M44), *Βοκοτοπούλου*, Οδηγός, σ. 63. **2ος αι. π.Χ.:** Η *Guarducci*, 1978, σ. 85 σημ. 3, εικ. 31 και σ. 86, εικ. 31 και *Guarducci* 1987, σ. 296-297, προτείνει ως χρονολόγηση τον 2ο αι. π.Χ. σε δύο μολύβδινα ελάσματα από τη Δωδώνη.

152. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, *Parke, Oracles of Zeus*, σ. 268 αρ. 17, βλ. και σ. 101, 113-114 και *Βοκοτοπούλου*, Οδηγός, σ. 61.

χρηστίριες επιγραφές της Δωδώνης αποτελούν πολύτιμο θησαυρό γλωσσολογικών, ιστορικών και λαογραφικών γνώσεων¹⁵³.

Το μαντείο συνεχίζει να λειτουργεί και στον 1ο αι. π.Χ., όπως μπορούμε να υποθέσουμε από επιγραφή των χρόνων αυτών¹⁵⁴ γραμμένη σε δακτυλικό εξάμετρο και χαραγμένη σε σιδερένια σπλεγγίδα, ανάθημα του Ζηνικέτη στο ιερό της Δωδώνης.

Σύμφωνα με το κείμενο, που όμως δεν σώζεται πλήρες, ο Ζηνικέτης ζήτησε χρησμό από τη Διώνη και μετά την ευνοϊκή απάντηση της θεάς αφιέρωσε στο ιερό. Το ενδιαφέρον της επιγραφής είναι ότι για πρώτη φορά αναφέρεται η Διώνη να χρησιμοδοτεί μόνη της χωρίς το Δία. Σε όλα τα χρηστήρια ελάσματα από το ιερό προηγείται ο Δίας και μάλιστα με την επίκληση Νάϊος και ακολουθεί η Διώνη¹⁵⁵. Ίσως και από τη μαρτυρία αυτή διακρίνεται ότι ο Δίας και η Διώνη αποτελούν το ολοκληρωμένο σχήμα του θεϊκού ζεύγους¹⁵⁶.

Από τη σύνθεση των δεδομένων αναφορικά με το μαντείο της Δωδώνης και τη μαντική που εξασκούνταν προκύπτει ότι αν και η Δωδώνη ήταν το αρχαιότερο και το πιο σεβαστό ελληνικό μαντείο (Ηρόδ. 2.52 κε.), η γεωγραφική της όμως θέση την κρατούσε μακριά από τα μεγάλα πολιτικά γεγονότα και ο ρόλος που διαδραμάτισε στην πολιτική ζωή της Ελλάδος ήταν δευτερεύων¹⁵⁷.

Για τη λειτουργία του μαντείου εξάλλου κατά την ύστερη αρχαιότητα εκτός από τις επιγραφικές μαρτυρίες χρήσιμα είναι τα πορίσματα των ανασκαφικών ερευνών¹⁵⁸ στο ιερό, τα οποία έδειξαν ότι ο χώρος της λατρείας με την προφητική δρυ παρέμεινε αμετακίνητος και σεβα-

153. Βοκοτοπούλου, Οδηγός, σ. 61.

154. Για την επιγραφή με αρ. 902 Εθν. Αρχ. Μουσ. Αθηνών, βλ. *Carapanos, Dodone I*, σ. 107, II, πίν. 26 αρ. 8, Th. Gomperz, *AEMO* (1880), σ. 130 κ.ε. Σχετικά και *Parke, Oracles of Zeus*, σ. 123 κ.ε. με ανάλυση των περιεχομένων αναφορικά με τον αναθέτη Ζηνικέτη, *Τζουβάρα, Η λατρεία*, σ. 70 και σημ. 470. Πρβλ. *W. Peek, Orakel aus Dodona für den Piratenkönig Zeniketes*, *ZPE* 30(1978), σ. 247-248.

155. Σχετικά με την αφιέρωση στη Διώνη, *Parke, Oracles of Zeus*, σ. 122-124. Βλ. και *Τζουβάρα, Η λατρεία*, σ. 70 και σημ. 470. Για τα χρηστήρια ελάσματα από τη Δωδώνη βλ. παραπάνω σημ. 82.

156. Σχετικά *Nicol, The Oracle*, σ. 134, βλ. και *A. Gartzou-Tatti, L' oracle de Dodone. Mythe et Rituel*, *Kernos* 3 (1990), σ. 183 και σημ. 46.

157. *Vokotopoulou, Dodone*, σ. 90.

158. *Ευαγγελίδη-Δάκαρη, 1959*, σ. 1 κ.ε., *Δάκαρη, Το Ιερόν της Δωδώνης*, σ. 4-40 και σημ. 1. Βλ. και *Δάκαρη, Δωδώνη*, σ. 40-49 για τις οικοδομικές φάσεις του ναού του Δία.

στός. Η διαφορετική μάλιστα καταστροφή του ιερού του Δία «ή ιερά οίκια» του Πολυβίου (4.67.3) από τους Αιτωλούς το 219 π.Χ.¹⁵⁹ συνηγορεί για την ιερότητα του χώρου (εικ. 12).

Η θέση της βαλανιδιάς βεβαιώθηκε ανασκαφικά από μια μεγάλη κοιλότητα στο αργιλλικό έδαφος, που εισχωρούσε κάτω από τον εξωτερικό ανατολικό τοίχο του ελληνιστικού ιερού¹⁶⁰.

Ο Πausanias (1.17.5) στα μέσα του 2ου αι. μ.Χ. χαρακτηρίζει το ιερό του Δία και τη φηγή θέας άξια και λίγο πριν τα μέσα του 3ου αι. μ.Χ. γιορτάζονταν τα Νάϊα, όπως βεβαιώνει επιγραφή, σύμφωνα με την οποία ο Πόπλιος Μέμμιος Λέων «ιερεύς τών μεγάλων και σεβαστών Ἀκτίων» αγωνοθέτησε τα Νάϊα της Δωδώνης στην 68η Ακτιάδα (το 241 μ.Χ.)¹⁶¹.

Ως το 362 μ.Χ. τουλάχιστο το μαντείο λειτουργούσε ακόμη, όταν ο αυτοκράτορας Ιουλιανός ο Παραβάτης ζήτησε χρησμό, πριν εκστρατεύσει εναντίον των Περσών¹⁶². Το οριστικό τέλος του μαντείου συνέβη στον 4ο αι. μ.Χ., πιθανότατα επί Μεγάλου Θεοδοσίου, ο οποίος απαγόρευσε με διάταγμα την τέλεση των αγώνων στο ιερό της Ολυμπίας (393 μ.Χ.)¹⁶³.

Η «ιερά οίκια» καταστράφηκε και η πανάρχαια μαντική δρυς, η κατοικία του θείου ζεύγους, το σύμβολο της πανάρχαιας λατρείας σίγησε διαπαντός. Το έτος 391 μ.Χ., επί της υπατείας του Συμμάχου, η αιωνόβια φηγός είχε κοπεί από κάποιον Ιλλυριό¹⁶⁴. Ο χώρος γύρω από τη

159. Κατά το Διοδ. Σικελ. *Fragm.* XXVI 7, ο Δωρίμαχος «Τό γάρ περί τήν Δωδώνην μαντεῖον συλήσας, ἐνέπρησε τό ἱερόν πλὴν τοῦ σηκοῦ». Η αναφορά αυτή του Πολυβίου εξηγεί το διαφορετικό τρόπο καταστροφής. Σχετικά Δάκαρη, *Το Ιερόν της Δωδώνης*, σ. 9 σημ. 16, *Ευαγγελίδη Δάκαρη*, ΑΕφημ. 1959, σ. 134 σημ.4.

160. *Ευαγγελίδη-Δάκαρη*, 1959, σ. 150, *Δάκαρη*, *Δωδώνη*, σ. 43.

161. Για την επιγραφή *Δάκαρη*, *Το ιερόν της Δωδώνης*, σ. 150 σημ. 1. BCH 84 (1960), σ. 744-745, JHS 1969, σ. 14, *Franke*, *Münzen*, σ. 30 και σημ. 1, J. και L. Robert, REG 75 (1962), σ. 166, *Δάκαρη*, *Δωδώνη*, σ. 24.

162. Θεοδωρητ. *Εκκλησιαστ. Ιστορία* III 21, Πρβλ. *Franke*, *Münzen*, σ. 30, *Ευαγγελίδη-Δάκαρη*, ΑΕφημ. 1959, σ. 150 σημ.2, *Δάκαρη*, *Δωδώνη*, σ. 24.

163. *Δάκαρη*, *Δωδώνη*, σ. 24.

164. *Servius*, *Σχολ. Αιν. III* 468, *Ευαγγελίδη-Δάκαρη*, ΑΕφημ. 1959, σ. 150 σημ. 3 και *Δάκαρη*, *Δωδώνη*, σ. 24.

βαλανιδιά ανασκάφηκε ως το βράχο¹⁶⁵, ίσως για να ξεριζωθεί εντελώς το ιερό δέντρο¹⁶⁶ ή για να αναζητηθεί κάποιος υποτιθέμενος κρυμμένος θησαυρός¹⁶⁷.

Επί δύο χιλιετίες περίπου¹⁶⁸ οι πιστοί από διάφορα μέρη της Ελλάδος προσέφευγαν στο μαντείο της Δωδώνης και αναζητούσαν εναγώνια λύση στα προβλήματά τους μέχρι την εποχή, όπου μία νέα θρησκεία με άλλους τρόπους προσπέλασης στο θείο κατέλαβε τη θέση του δωδωναίου Μαντείου¹⁶⁹.

165. Δάκαρη, Δωδώνη, σ. 43.

166. Δάκαρη, Δωδώνη, σ. 43.

167. Δάκαρη, Δωδώνη, σ. 43.

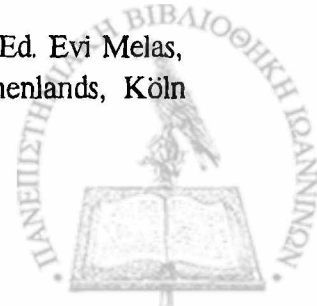
168. Δάκαρη, Δωδώνη, σ. 86 κ.ε. Σχετικά με τη λατρεία στο ιερό Ευαγγελίδη-Δάκαρη, ΑΕφημ. 1959, σ. 31 κ.ε.

169. Με την επικράτηση του Χριστιανισμού στο τέλος του 4ου αι. μ.Χ. η Δωδώνη έγινε έδρα επισκόπου, του οποίου ο τίτλος διατηρείται ως σήμερα. Από τα υλικά των ερειπωμένων κτιρίων, ιδρύθηκε τον 5ο αιώνα μία τρίκλιτη βασιλική με εγκάρσιο κλίτος και τον 6ο αι. ανοικοδομήθηκε και επεκτάθηκε ανατολικά με την προσθήκη του τρίκογχου ιερού. Σχετικά Δ. Ευαγγελίδη, Πρακτ. 1929, σ. 109-110 και Δάκαρη, Δωδώνη σ. 67-68.

* Στο κείμενο εκτός από τις καθιερωμένες συντομογραφίες του (DAI) χρησιμοποιούνται και οι ακόλουθες:

Beaumont, Corinth	R. Beaumont, Corinth, Ambracia, Apollonia, JHS 72 (1952), σ. 62-73
Bodson, «Ιερά ζώια»	L. Bodson, «Ιερά ζώια» Contribution à l' étude de la place de l' animal dans la religion grecque ancienne, Bruxelles 1978
Burkert, Religion	W. Burkert, Greek Religion, Harvard University Press 1985 (1977)
Cabanes, L' Épire	P. Cabanes, L' Épire de la mort de Pyrrhos à la conquête romaine, Paris 1976
Carapanos, Dodone	C. Carapanos, Dodone et ses ruines, Paris 1878
Cook, The Gong	A.B.Cook, The Gong at Dodona, JHS 22 (1902), σ. 5-28
Cook, Jupiter	A.B.Cook, Zeus, Jupiter and the Oak, CIR 17 (1903)
Cook, Zeus	A.B.Cook, Zeus. A Study in Ancient Religion, I-III, Cambridge 1914-1940 (New York 1964)
Δάκαρη, Δωδώνη	Σ.Ι.Δάκαρη, Δωδώνη, Αρχαιολογικός Οδηγός, Ιωάννινα 1995
Δάκαρη, Το Ιερόν της Δωδώνης	Σ.Ι.Δάκαρη, Το Ιερόν της Δωδώνης, ΑΔελτ. 16 (1960), σ. 4-40
Dakaris, Das Taubenorakel	S. Dakaris, Das Taubenorakel von Dodona und das Totenorakel bei Ephyra, Ant K 1963, 1es Beiheft, σ. 35-55
Δάκαρη, Μύθοι	Σ. Δάκαρη, Οι γενεαλογικοί μύθοι των Μολοσσών, Αθήναι 1964
Δάκαρη, Περί δρυολατρείας	Σ. Δάκαρη, Επιτύμβιος στήλη ή περί δρυολατρείας, Χαριστήριον εις Αν. Κ. Ορλάνδον, τ.Δ' (1967-68), σ. 386-405.
Δάκαρη, Οδύσσεια και Ήπειρος	Σ. Δάκαρη, Οδύσσεια και Ήπειρος στο Ιλιάδα και Οδύσσεια. Μύθος και Ιστορία, Πρακτικά του Δ' Συνεδρίου για την Οδύσσεια (9-15 Σεπτεμβρίου 1984), Ιθάκη 1986, σ. 141-170
Dakaris, Das Heiligtum	S. Dakaris, Das Heiligtum von Dodona (Ed. Evi Melas, Tempel und Stätten der Götter Griechenlands, Köln 1985), σ. 165-176

- Dakaris, Organisation S. Dakaris, Organisation politique et urbanistique de la ville dans l'Épire antique, L' Illyrie I.
- Dakaris-Christidis-Vokotopoulou, Les lamelles S. Dakaris-A.Ph. Christidis - J. Vokotopoulou, Les lamelles oraculaires de Dodona et les villes de l'Épire du Nord, L' Illyrie II.
- De Simone, Santuario C. de Simone, Il Santuario di Dodona e la Mantica Greca più Antica: Considerazioni linguistico culturali. L' Illyrie II. σ. 51-54
- Ευαγγελίδης, Έρευνα Δ. Ευαγγελίδη, Ηπειρωτικά Έρευνα Ηπ. Χρον.10 (1935), σ. 195-260
- Ευαγγελίδη-Δάκαρη, 1959 Δ. Ευαγγελίδη-Σ. Δάκαρη, Το ιερόν της Δωδώνης. Α' Ιερά Οικία, ΑΕφημ. 1959 (1964), σ. 1-176
- Franke, Das Taubenorakel P.R.Franke, Das Taubenorakel zu Dodona und die Eiche, AM 71 (1956), σ. 60-65
- Franke, Μόνzen P.R.Franke, Die antiken Münzen von Epirus, Wiesbaden 1961
- Friederich, Dodonaica J. Friederich, Dodonaica, Beitrage zur Religions und Kultgeschichte Dodonas, Freiburg 1935.
- Guarducci, 1978 M. Guarducci, Epigrafia Greca IV, Roma 1978
- Guarducci, 1983 M. Guarducci, L' Epigrafia Greca dalle origini al Tardo Impero. Roma 1987
- Hammond, Epirus N.G.L.Hammond, Epirus. The geography, the ancient remains, the history and the topography of Epirus and adjacent areas, Oxford 1967
- Jeffery, Local Scripts L.H.Jeffery, The Local Scripts of Archaic Greece, revised edition, Oxford 1990
- Καλλιγά, Μάστιξ Π.Γ. Καλλιγά, «Κερκυραία Μάστιξ», AAA 9 (1976), σ. 61-67
- Lesky, Hellos-Hellotis A. Lesky, Hellos-Hellotis, WST 46 (1927-28), σ. 48-68
- L' Illyrie I L' Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité I. Actes du 1e colloque international de Clermont-Ferrand 1984, Adosa 1987
- L' Illyrie II L' Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité II. Actes du Iie colloque international de Clermont-Ferrand (25-27 Octobre 1990), Paris 1993
- Nicol, The Oracle D.M. Nicol, The Oracle of Dodona, GrR 5 (1958) σ. 127-143
- Nilsson, Studien M. Nilsson, Studien zur Geschichte des alten Epeiros, Lund 1909
- Parke, Oracles of Zeus H.W. Parke, The Oracles of Zeus. Dodona, Olympia, Ammon, Oxford 1967
- Parke, Greek Oracles H.W. Parke. Greek Oracles, London 1967
- Pollard, Birds P. Pollard, Birds in Greek Life and Myth Plymouth 1977

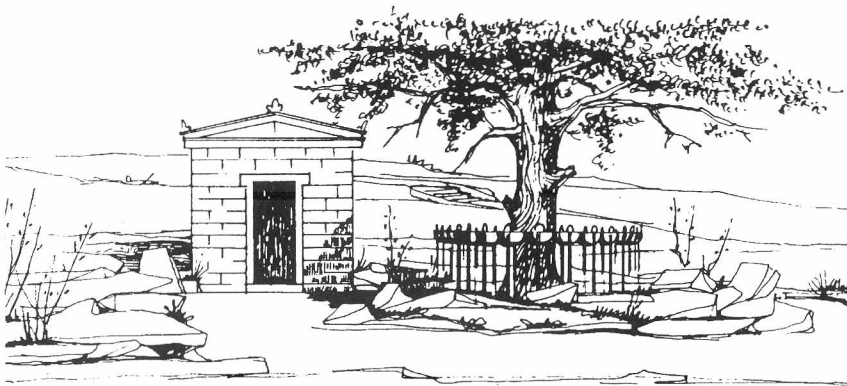

- Pötscher, Zeus Νάιος W. Pötscher, Zeus Naíos und Dione in Dodona, Mnemosyne Ser. IV. τ. 19, 2 (1966) σ. 113-147
- Rachet, Le sanctuaire G. Rachet, Le sanctuaire de Dodone origine et moyens de divination, BA GB (1962) σ. 86-99
- Salmon, Wealthy Corinth J.B. Salmon, Wealthy Corinth. A History of the city to 338 BC, Oxford 1984
- SGDI. H. Collitz - F. Bechtel, Sammlung der griechischen Dialektinschriften, Göttingen 1884-1915
- Σουέρεφ, Όλυμπος - Δωδώνη Κ. Σουέρεφ, Όλυμπος - Δωδώνη πίσω από τον ομηρικό Δεσμό. Παράρτημα Μακεδονικών, Αρ. 6, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 321-325
- Τζουβάρα, Η λατρεία Χρ. Τζουβάρα-Σούλη, Η λατρεία των γυναικείων θεοτήτων εις την αρχαίαν Ήπειρον, Ιωάννινα 1979
- Τζουβάρα, Κορινθιακές επιδράσεις Χρ. Τζουβάρα-Σούλη, Κορινθιακές επιδράσεις στη λατρεία της αρχαίας Ηπείρου. Πρακτικά Γ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (Καλαμάτα 8-15 Σεπτεμβρίου 1985), Αθήνα 1987-1988, σ. 97-120
- Τζουβάρα, Λατρεία Νυμφών Χρ. Τζουβάρα-Σούλη, Λατρεία των Νυμφών στην Ήπειρο. Ηλ. Χρον. 29 (1988-89) σ. 9-65
- Tzouvara, Common Cults Cht. Tzouvara-Souli, Common Cults in Epirus and Albania, L' Illyrie II, σ. 65-82
- Tzouvara, Cults and Temples Chr. Tzouvara-Souli, Cults and Temples in Epirus, Magna Grecia and Sicily στο La Magna Grecia e i grandi santuari della Madrepatria. Atti del trentunesimo convegno di studi sulla Magna Grecia. Taranto, 4-8 Ottobre 1991, Taranto 1992, σ. 91-122.
- Vernant, La mêtis P.Vernant, La mêtis orphique et la Seiche de Thêtis στο M. Dettienne - J.P.Vernant, Les ruses de l' intelligence, Paris 1974
- Βοκοτοπούλου, Οδηγός Ι. Βοκοτοπούλου, Οδηγός Μουσείου Ιωαννίνων Αθήναι 1973
- Βοκοτοπούλου, Πρόχοι Ι. Κουλειμάνη - Βοκοτοπούλου, Χαλκαί Κορινθιοργείς Πρόχοι, Αθήναι 1975
- Vokotopoulou, Dodone J. Vokotopoulou, Dodone et les villes de la Grande Grèce et de la Sicile, La Magna Grecia, Taranto 1992, σ. 63-90.

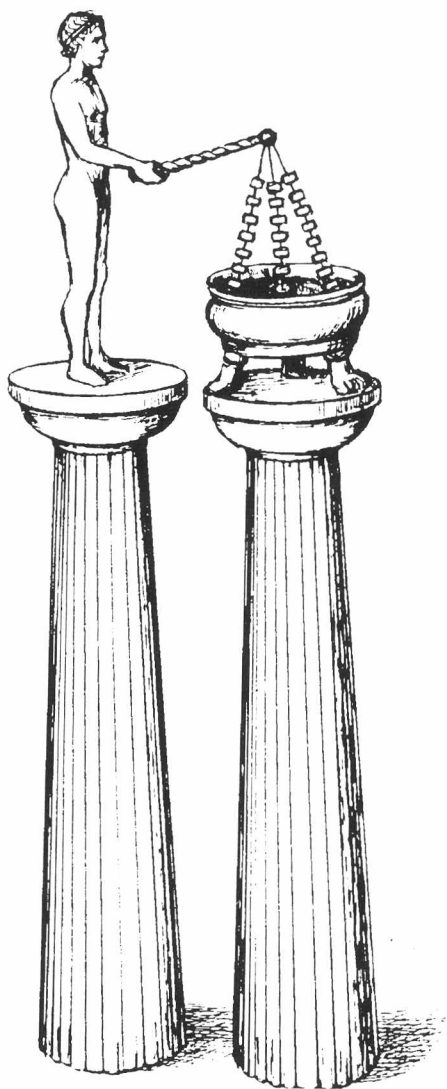

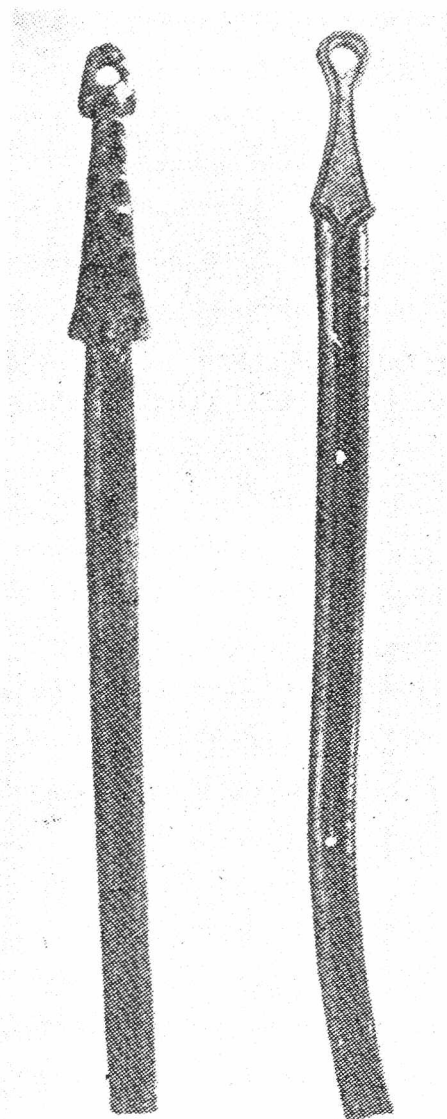
*Εικ. 1. Χάλκινο νόμισμα από τη Δωδώνη του 300 π.Χ.
με την ιερή βαλανιδιά και τα τρία περιστέρια.*

Εικ. 2. Το Ιερό του Δία στις αρχές του 4ου αι. π.Χ.

Εικ. 3. Το ανάθημα
των Κερκυραίων
(υποθετική αναπαράσταση)

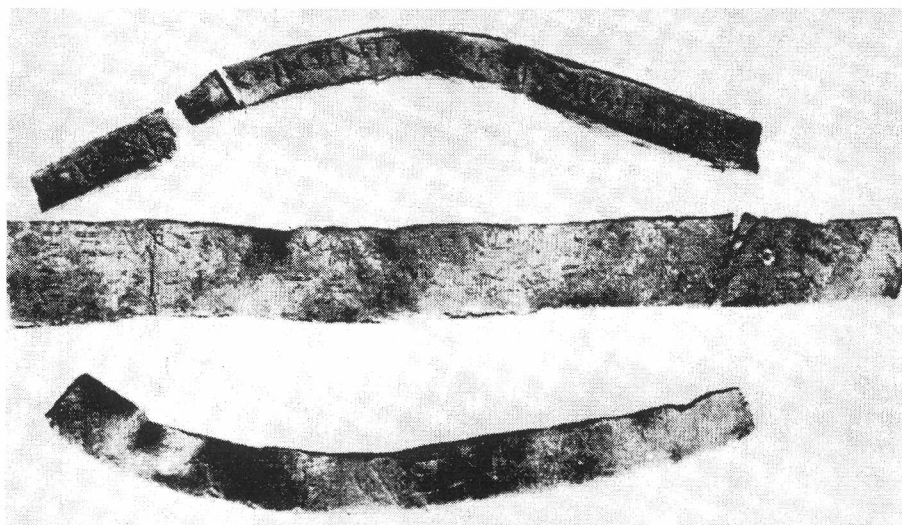
Εικ. 4. Μάστιγες
του κερκυραϊκού αναθήματος.

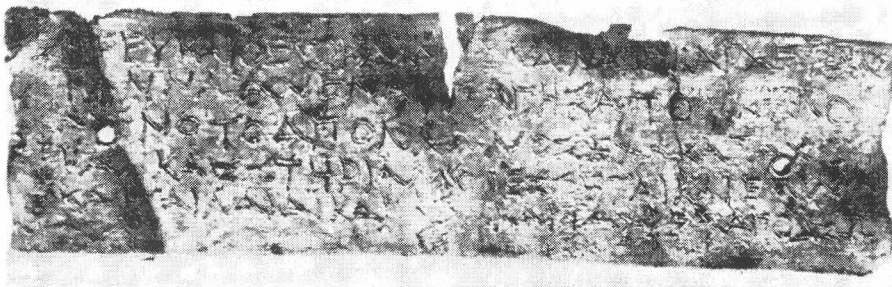
Εικ. 5. Μολύβδινο χρηστήριο έλασμα από το ιερό της Δωδώνης του τέλους του 6ου π.Χ. αι. με γραφή βουστροφηδόν. Μ12-2941 Αρχαιολ. Μουσ. Ιωαννίνων.

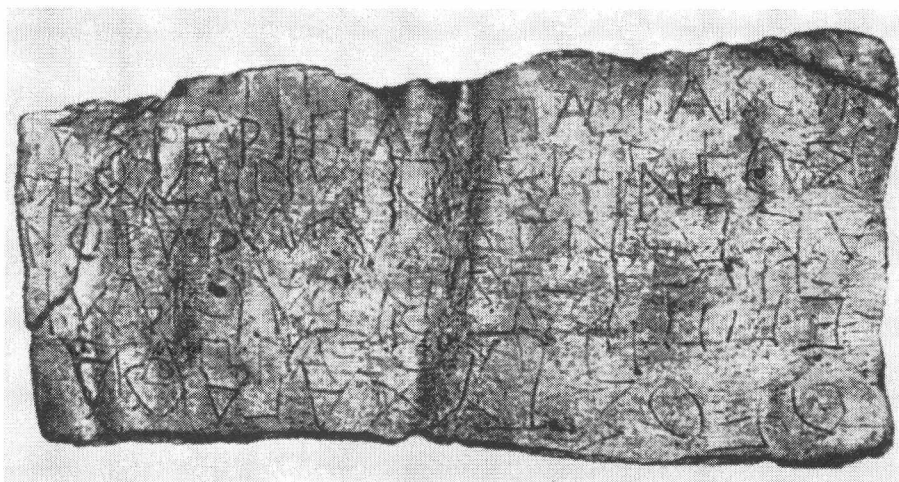
Εικ. 6. Μολύβδινο χρηστήριο έλασμα από το ιερό της Δωδώνης του τέλους του 6ου αι. π.Χ. με γραφή βουστροφηδόν. Μ66 Αρχαιολ. Μουσ. Ιωαννίνων.

Εικ. 7. Μολύβδινα χρηστήρια ελάσματα του 5ου/4ου αι. π.Χ. από το ιερό της Δωδώνης: α) Μ23 β) Μ63 γ) Πρακτ. 1967, πίν. 34β. Αρχαιολ. Μουσ. Ιωαννίνων.

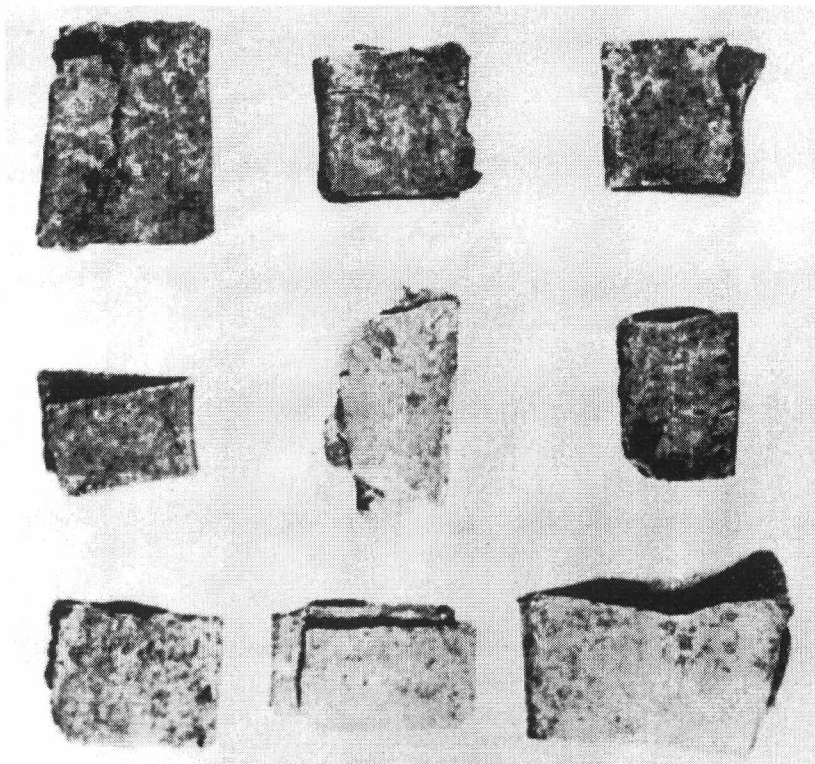
*Εικ. 8. Μολύβδινο χρηστήριο έλασμα του α' μισού του 3ου αι. π.Χ.
από το ιερό της Δωδώνης. M64 Αρχαιολ. Μουσ. Ιωαννίνων.*

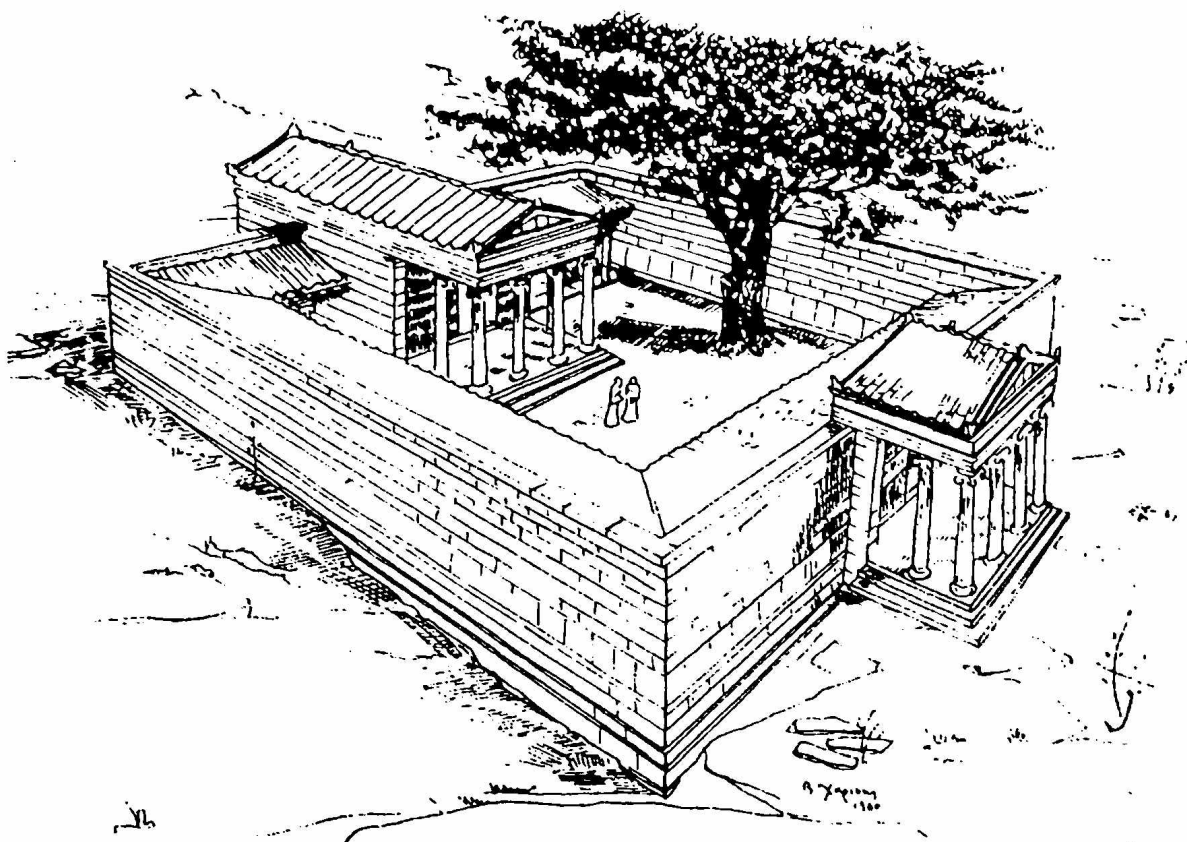
*Εικ. 9. Μολύβδινο χρηστήριο έλασμα του 4ου αι. π.Χ.
από το ιερό της Δωδώνης. M827 Αρχαιολ. Μουσ. Ιωαννίνων.*

Εικ. 10. Μολύβδινο χρηστήριο έλασμα του 4ου αι. π.Χ.
από το ιερό της Δωδώνης. Μ234 Αρχαιολ. Μουσ. Ιωαννίνων.

Εικ. 11. Μολύβδινα χρηστήρια ελάσματα διπλωμένα
από το ιερό της Δωδώνης. Αρχαιολ. Μουσ. Ιωαννίνων (Αίθ. Α, προθ. 17)

Εικ. 12. Η ιερά οικία στα τέλη του 3ου αι. π.Χ. (αναπαράσταση)

ABSTRACT

MANNERS OF PROPHECY TO THE ORACLE OF DODONA

by

Chryseis Tzouvara-Souli

According to philological evidence and archaeological data Dodona was the oldest Greek sanctuary and oracle (Herod.2.52.2f) and, up to a certain date, the only Greek oracle which "Zeus has loved and wished it to be his oracle-centre for mankind" (Hesiod, fr.134).

Hesiod with this passage gives more concrete information about the chthonic nature of Zeus and the manner in which the oracles were uttered by the God himself, who dwelt in the stock of the sacred oak tree. Another version of the cult in Dodona is found in Herodotus' narrative (2.54-57), where the foundation legend of the cult is mentioned and new testimonies of the oracular rites are introduced: Peleïades-Priestesses, an institution that lasted up to the early Christian times.

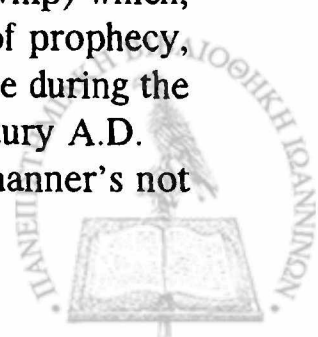
Together with the Priestesses-Prophets, however, appeared Priests-Prophets, Selloi or Helloi, already known to Homer and tragic writers as well as mentioned in later literature.

Apart from Dodona priesthood Homeric times (Odys. x 327-330, t 296-299) known the oracular message of the sacred oak tree rustling leaves, as the prime symbol of prophecy. Indeed in Pausanias' time (1.17.5), the oracular oak tree was still in the sanctuary and was considered as one of the oldest trees (Paus. 8.23.5).

Apparently, oracular responses of the sacred couple (Zeus and his wife Dione) were also given by the flight and the cooing of the doves nestling in it. Post-Homeric tradition though vaguely mentions some other divinatory "Symbols" and "signs" as for instance the bronze cauldrons with the tripods that surrounded the sacred tree from nearly the first half of the 8th century B.C.

During the 4th century B.C. a "Dodonean copper-smithy", an offering of Corcyraean people, ("Corcyraean mastix)" (Corcyraean whip) which, according to philological evidence, represented a new way of prophecy, replaced the oracular cauldrons. This dedication was also in use during the 2nd century B.C. and possibly until the middle of the 1st century A.D.

Summing up, we can remark that prophecy varies in its manner's not

limited to the natural phenomena, only (Oak-tree, doves) but extending to the human intervention as well (tripods, cauldrons, the dedication of Corcyraean people). Though writes of later literature are looking again for oracular properties in nature, namely in Naia spring (Plinius HN 2.228, Lucret. 6.879 and Pomponius Melas 2.43).

Finally, another manner of prophecy in the sanctuary of Dodona is related to the leaden tablets, on which people inscribed their questions: this mainly stated from the middle of the sixth century B.C., as, at first, these questions were asked orally: indeed, from the 5th century B.C. these inscribed questions became a rule.

However, the process of prophecy in this case is not clearly known, and for this reason various views have been set forth, as that of the consultation with sortes and this in accordance with the oracle of Delphi. Scientific research suggests that this method was first used in the 6th century B.C. and this is confirmed by the oldest oracular inscriptions ever found in Dodona.

As it is concluded by the variety of the alphabets appearing on the oracular tablets, pilgrims used to come here not only from various greek regions but also from cities and nations of Magna Grecia and Sicily. However, the vast majority of the visitors to the sanctuary belonged to cities and tribes of Epirus. Quite a lot, came from Corinth, neighbouring Thessaly, Ionian Islands, especially Corcyra, Athens, Rhodes, and a smaller number from Ionic places.

Regarding the smaller number of public content oracular tablets, it has been suggested that the town delegates used to take with them not only the oracle's responses but also the questions they had asked.

Nevertheless, the majority of the questions inscribed on the oracular tablets reveals that the oracle was mainly supported by the affairs and the problems of the visitors' private life, whereas public life issues were of minor importance.

Combining the data related to the oracle of Dodona and the oracular rites taking place in it, it can be concluded that although Dodona was the oldest and most respected Greek oracle, its geographical location kept it away from the great political events, and the role it played in the political life of Greece was of minor importance.

For about two millennial people from the whole of Greece would resort to the oracle of Dodona and would anxiously seek solutions to their problems until a new religion, applying different ways of access to divinity, appeared and succeeded the oracle of Dodona.

